

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ANADOLU'DA SU KÜLTÜ VE LETOON KUTSAL ALANI

Tuğçe KOCAEL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Kasım – 2019

ANADOLU'DA SU KÜLTÜ ve LETOON KUTSAL ALANI

Tuğçe KOCAEL

**YÜKSEK LİSANS
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2019

Tuğçe KOCAEL tarafından hazırlanan “Anadolu’da Su Kültü ve Letoon Kutsal Alanı” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından ~~OY BİRLİĞİ~~ / OY ÇOKLUĞU ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. A. Emel ERTEN

Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu ~~onaylıyorum~~/onaylamıyorum

Emel ERTEN

Başkan : Doç. Dr. A. Fatma EROL

Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Fatma EROL

Üye : Prof. Dr. Sema ATİK KORKMAZ

Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Başkent Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Sema ATİK KORKMAZ

Tez Savunma Tarihi: 19/11/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

F. Zaif

Prof. Dr. Figen ZAİF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Tuğçe KOCAEL
19/11/2019

Anadolu’da Su Kùltù ve Letoon Kutsal Alanı
(Yüksek Lisans Tezi)

Tuğçe KOCAEL

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Kasım 2019

ÖZET

İnsanoğlu, tarih boyunca bulunduğı coğrafya ve siyasi koşullara bağılı olarak tanrısal bir gücün varlığına inanmış olup; inancı gereğince arınmanın ve yeniden doğuşun simgesi olarak “suyu” görmüş ve suyu kişileştirerek ona bir kimlik kazandırmıştır. Anadolu da “su” ile ilgili olan inançların arkeolojiye çeşitli dönemlerde yansımalarının saptandığı bir coğrafyadır. Bu çalışmada Anadolu’da su kùltünün niteliğı ve onun varlığını gösteren veriler incelenmekte; ayrıca bu bağlamda Letoon Kutsal Alanı özelinde de konu ele alınmaktadır. Muğla İlinin Seydikemer İlçesi’nin Kumluova Mahallesi’nde bulunan Letoon Kutsal Alanı, Leto-Apollon-Artemis tapınakları, nymphaionu, portikoları, tiyatrosuyla ve Eliyanalardan bu yana dinsel inanışların mimari yapılara yansımalarının izlenebildiğı, Likya Bölgesi’nin önemli dinsel merkezidir. Letoon Kutsal Alanı’nda yer alan kaynak suyu etrafında gelişen kutsallık kavramı, tarihi dönem ve uygarlıklar boyunca insanların ihtiyaçlarının karşılanması yanında “suyun” dinsel ve kamusal alan ve yapılarıdaki yerini yansıması bakımından dikkat çekici görölmektedir. Çalışmamızda Letoon Kutsal Alanında “suyun” kazandığı değeri ve önem ile bunun nasıl değerlendirildiğı, mimariye yansımaları ele alınmaktadır.

Bilim Kodu : 118012
Anahtar Sözcükler : Su, Kaynak Kùltü, Letoon Kutsal Alanı, Nymphaion, Likya
Sayfa Numarası : 111
Tez Danışmanı : Prof. Dr. A. Emel ERTEN

Water Cult in Anatolia and The Sancturay of Letoon
(M.Sc. Thesis)

Tuğçe KOCAEL

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
November 2019

ABSTRACT

Human beings has believed in the existence of a olympian power depending on the geography and political conditions during the historical periods and according to their belief they have seen “water” as a symbol of purification and rebirth and personified the water and have given an identity Anatolia is a region where the beliefs about water are reflected in archaeology in various periods. In this study, the data showing nature and existence of water cult have been investigated in Anatolia. Besides in this context, the subject of Letoon Sanctuary is discussed. The Letoon Sanctuary is an important religious center of the Lycian region with Leto-Apollon-Artemis temples, nymphaion, porches, theatre and the reflections can be traced since the Elians where is in Kumluova neighborhood of Seydikemer district of Muğla province. Divinesses notion developing around water in Letoon Sanctuary is seen that water reflects its place in religious and public structures and fields, in addition to meeting the needs of people throughout the historical periods and whole civilizations. In our study, the value and importance that water gained in the Letoon Sanctuaryand how it is evaluated and its reflection on architecture have been discussed.

Science Code : 118012
Key Words : Water, Spring Cult, Letoon Sanctuary, Nymphaion, Lycian
Page Number : 111
Supervisor : Prof. Dr. A. Emel ERTEN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	viii
RESİMLERİN LİSTESİ	ix
HARİTALARIN LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
1. GİRİŞ	1
2. ANADOLU'DA SU KÜLTÜ	5
2.1. Eskiçağda Su Kültüne Genel Bakış.....	5
2.1.1. Anadolu'da Tunç Çağı'nda Su Kültü	12
2.1.2. Anadolu'da Demir Çağında Su Kültü	20
2.1.3. Anadolu'da Antik Yunan Kültüründe Su Kültü	21
2.1.4. Anadolu'da Antik Roma Çağında Su Kültü	27
2.1.5. Anadolu'da Geç Antik Çağ Hristiyanlık İnancında Su	29
3. LETOON KUTSAL ALANI	35
3.1. Likya Bölgesi	35
3.1.1. Likya Bölgesi'nin Tarihi	35
3.1.2. Eşen Ovası ve Letoon Kutsal Alanı.....	40
4. LETOON KUTSAL ALANI'NDA SU KÜLTÜNE YÖNELİK MİMARİ DOKU...	53
4.1. Letoon Kutsal Alanı'nda Kaynak Kültünün Varlığı	53
4.2. Letoon Kutsal Alanı'nda Hellenistik Dönemde Kaynak Yapısı: Yapay Mağara	57
4.3. Letoon Kutsal Alanı'nda Roma Döneminde Kaynak Yapısı: Anıtsal Hadrianus Çeşmesi	60

	Sayfa
4.4. Letoon Kutsal Alanı'nda Geç Antik Dönemde Kaynağın Durumu	66
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	69
KAYNAKLAR	75
EKLER.....	87
EK-1. Hitit Kaya Anıtları ve Steller	88
EK-2. Yunan Dönemi Arınma Kapları	91
EK-3. Hristiyanlık Dönemi Liturjik Kaplar ve Ayazma Örneği.....	93
EK-4. Letoon Kutsal Alanının Likya Bölgesindeki Yeri	94
EK-5. Çiz. 3.1. Likya Bölgesi Kronolojisi	95
EK-6. Letoon Kutsal Alanı Yapılar ve Dönemleri	96
EK- 7. Letoon Kutsal Alanı Birincil Kült Noktası.....	104
EK- 8. Letoon Kutsal Alanı Adak Figürinler ve Eni Mahanahi.....	105
EK-9. Hellenistik Dönem Yapay Mağara	106
EK- 10. Letoon Kutsal Alanı.....	107
EK-11. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Hadrianus Çeşmesi	108
EK-12. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı Duvar Blokları.....	109
EK-13. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı.....	110

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. Didyma Apollon Tapınağı	23
Şekil 2.2. Klaros Apollon Tapınağı	24

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1. Letoon Kutsal Alanı Apollon Tapınağı, Dorik ve İonik Karışık Düzen (Kazı Arşivi).....	45
Resim 4.1. Yapay Mağarayı Çevreleyen Polygonal Bloklarla Örülen Duvar (Kazı Arşivi).....	60
Resim 4.2. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Hadrianus Çeşmesi (Kazı Arşivi).....	61
Resim 4.3. Letoon Kutsal Alanı. Anıtsal Hadrianus Çeşmesi Duvar Yapısı (Kazı Arşivi).....	62
Resim 4.4. Letoon Kutsal Alanı. Anıtsal Çeşme Yapısının Polygonal ve Rektogonal Bloklarla Örülen Duvar Yapısı (Kazı Arşivi).	63
Resim 4.5. Letoon Kutsal Alanı Kuzey Portikosunda Yer Alan Augustus Sunağı (Kazı Arşivi).....	64
Resim 4.6. Letoon Kutsal Alanı Manastır Yapısı Duvarları (Kazı Arşivi).	67

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 3.1. Eşen Ovası (Öner-Vardar, 2018: 300).	41
Harita 3.2. Eşen Ovası, Letoon ve Patara'nın Lokasyon Haritası. (Öner-Vardar, 2018: 298.).....	42
Harita 3.3. Eşen Ovasının Jeomorfolojisinde Letoon'un Lokasyonu (Öner-Vardar, 2018: 299.).....	43

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

Çev.

Çevirmen

Ed.

Editör/Editörler

KST

Kazı Sonuçları Toplantısı

M.Ö.

Milattan Önce

M.S.

Milattan Sonra

1. GİRİŞ

Yaşamsal bir öneme sahip olan su, insanlık tarihi boyunca önemini hiç yitirmemiştir. Yerleşik yaşamın başladığı Neolitik Dönemde insanlar su kenarlarını yerleşim merkezleri olarak tercih etmişlerdir. Kalkolitik Dönemde de tarım için elverişli arazi yaşamının sürdürülebilirliği açısından su; hayatı kolaylaştıran etkenlerin başında gelmeyi sürdürmüştür¹. Uygarlıklar oluşukça, insanlar bir yandan suyu ihtiyaçları dahilinde kullanırken, öte yandan inanışları çerçevesinde de suya anlam ve değeri vermişlerdir.

Tezde başta Anadolu olmak üzere eskiçağda tarih boyunca “su” olgusu ve onun kutsal niteliği incelenmektedir. Örneğin; Hititlerde suyun tanrılar tarafından kendilerine sağlandığına dair olan inanışa, Mısır’da Nil Nehri’nin hayat vericiliğiyle birlikte suyun kutsal olduğuna, Yunanlılarda suyun tanrıçalar tarafından korunduğına ve gelecek hakkında haber almadan önce ruhun ve bedeninin suyla arınmış olması gerektiğine olan inanışa ve bunun Roma’da da devam ettiğine yer verilmektedir. Yeni bir din olarak ortaya çıkan Hristiyanlıkta’da suyun günahlardan arındırıcı niteliğine değinilmektedir.

Tezin konusu, hem Luvilerden bu yana Anadolu’da su kültünü hem de Letoon Kutsal Alanında yer alan kaynak yapısının hem kutsal alan hem de inanışlar açısından değerlendirmektir. Ayrıca suyun insanlık tarihinde başta Sümer, Babil olmak üzere diğer tüm uygarlıklarda suyun kültik ve kutsal özelliğine, suyun dinsel boyutundaki niteliğine, suyun dini inanış çerçevesinde maddi kültüre nasıl yansıdığına değinilmektedir.

Çalışma kapsamında Yunan mitolojisinde suyla ilgili Nymphelere ve mağaraların kutsallığı konusuna yer verilmektedir. Bu konu, tezde ele alınan Likya Bölgesi’nin önemli dinsel merkezi Letoon Kutsal Alanı için önem taşımaktadır. Tapınak alanı ile manastır yapısının kesiştiği yerde Hellenlerin su tanrıçaları olan Nympheler öncesinde, Anadolu’da su tanrıçaları olan Eliyanaların yaşadığına inanılan kaynak suyu yer almaktadır. Hellenistik Dönemde kutsal su kaynağının üzerine yapay mağaranın yapıldığı ve bunun etrafının suyun alana taşmasını önlemek için duvarlarla çevrelendiği tespit edilmektedir. Daha sonra Roma İmparatorluk Döneminde ve sonrasında Letoon Kutsal Alanında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Letoon’da suyun kutsallığı üzerine yapılan incelememizde, kutsal alanın dinsel boyutu ve su ile ilgili kültelliği irdelenmektedir.

Çalışmanın amacı; dinsel bir araç olarak görülen kutsal suyun Anadolu’da özellikle Likya Bölgesinin önemli dinsel merkezi olan Letoon’da başta dinsel ve kamusal yapıların

¹Özdoğan, 1996, 20; Kejanlı, 2005, 90 – 91; Yiğit, 2005, 234.

kutsal suyun etrafında nasıl konumlandırıldığını incelemektir. Kutsal alan oluşturulurken dikkate alınan perspektif, görünüm ve estetik kavramlar ve anıtsal Hadrianus Çeşmesi'ni mimari ve dinsel yönden araştırmaktır. Eskiçağda su kültürüyle ilgili çalışmalar azdır. Su kültürünün tarih boyunca çeşitli uygarlıklardaki dinsel boyutunun yanı sıra, anıtlara yansımaları da konu kapsamında incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmada konu kaya anıtları, kutsal havuzlar vb. yapılar göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Bu konuyla ilgili özellikle Hititler Döneminde *Anadolu Uygarlıkları* (Akurgal, 2014), *Hitit Metinlerinde GIS Kalmus Lituus ve Hub.bi Kupe* (Alp, 1948), *Eskiçağda Konya* (Bahar, 2015), *The Great Temple of Hattusha-Boğazköy* (Bittel, 1976), *Life and Society in the Hittite World* (Bryce, 2004), Ö. Harmanşah'ın Yalburt Anıtı hakkındaki çalışmaları (Harmanşah, 2012; 2014) konuyla ilgili yararlanılan başlıca kaynaklar arasında yer almaktadırlar. Anadolu geleneği içerisinde yer alan dağ ve suya olan inancın görüldüğü Letoon'un bulunduğu Likya Bölgesinin tarihçesi konusunda özellikle O. Akşit'in 1967'de yayınladığı *Likya Tarihi*, T. R. Bryce'in 1986'da *A Study of Lycian History and Civilization to the Conquest of Alexander the Great*, F. Işık'ın 1989'da *Batı Uygarlığının Kökeni*, F. Kolb'un 2016'da *Beylikler Döneminde Likya* isimli makalelerden kronolojik bilgiler bir araya toplanarak bir liste oluşturulmasını sağlamıştır.

Letoon Kutsal Alanında 2011 yılına kadar kazıları sürdüren Fransız kazı ekibine H. Metzger, Le Roy, Des Courtils, D. Laroche, L. Cavalier tarafından başkanlık edilmiştir. Eşen Ovası'nın taşıdığı alüvyonların alanda yaptığı kazı çalışmalarıyla kurtararak başta temenos alanı ve diğer yapıları ortaya çıkaran Metzger başkanlığında yayınladıkları makalelerden daha sonra bu konuda çalışacak olan bizlere yol gösterici olmuştur; *Fouille Du Letoon De Xanthos En 1968*; Fouilles de Xanthos Tome V; La Stele trilingue recemment decouverte au Letoon de Xanthos. Özellikle Hellenistik ve Roma Döneminde mimari yönden alan hakkında gelişimin görülmesi kazı ekibi tarafından yayınlanan makalelerden anlaşılmıştır. Alanda kutsal kaynak üzerinde konumlandırılmış yapının sadece Nymphelere ait kültürün olmadığı, çok daha eski Luvilere dayanan su perileri Eliyanalara kadar dayandırılması Metzger'in çalışmaları ve tespitlerinden elde edilmiştir.

Kaynak yapısı ve Hadrianus Dönemine tarihlenen anıtsal çeşme yapısının planına ve alan içerisindeki önemine dair ve yapının mimari yapı bezemeleri üzerinde depo çalışmaları yapılmıştır; ancak yapı üzerinde çok kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Suyun yaşamın vazgeçilmez bir kaynağı olduğu tarih boyunca insanoğlu tarafından kabul edilmiştir. İnsanların suya olan gereksinimleri karşılamak amacıyla özellikle Roma'da inşa edilen çeşme yapılarının örneklerinin çalışmalar neticesinde daha çok çalışıldığı

görülmektedir. Bu nedenle insan yaşamında önemli bir yer tutan “din” kavramı ile Hitit uygarlığından bu yana “suya katılan tanrısallık”, “kutsal su” kavramlarının mimariye yansımaları üzerinde çalışmaların yapılması gerekliliği ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Bu amaç ve konu doğrultusunda, öncelikle kütüphane taramaları gerçekleştirilerek konuyla ilgili yayınlar, belgeler, raporlar, çizimler araştırılmıştır. Çalışma konum olan Letoon Kutsal Alanı kutsal kaynak yapısının mevcut durumunun fotoğrafları çekilerek, kazı sonuçları raporları ve yayınlarından elde edilen bilgilerin yanı sıra, Başkent Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğrencileri tarafından gerçekleştirilen çizimler yardımıyla ortaya çıkan yapının mimari tanıtımları gerçekleştirilmiştir.

Konu kapsamında elde edilen bilgilerle çalışma, üç ana başlık ve alt başlıklar altında toplanmıştır.

İlk olarak “Giriş” kısmında yüksek lisans tezimin tanıtımı, konusu, amacı, konu kapsamında izlenen yol ve yararlanılan kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir.

“Anadolu’da Su Kültü” başlıklı ikinci bölümde suyun dinsel fonksiyonunun belirlenmesi, su kültürü yapıları hakkında bilgi verilmesi ve suyun sembolize edildiği dinsel uygulamaların araştırılması oluşturmaktadır. Su kültürünün görüldüğü bu yapıların arkeolojik verileri doğrultusunda konumları ve planları açıklanmıştır. Özellikle Hitit, Yunan, Roma ve Hristiyanlık Döneminde suyun dinsel anlamda işlevi konusunda yapılan incelemelere yer verilmiştir.

“Letoon Kutsal Alanı” başlıklı üçüncü bölümde Letoon’un bulunduğu Likya Bölgesi’nin coğrafi konumu, bölgenin tarihi hakkında F. Kolb ve O. Akşit’in yayınları baz alınmıştır. Bölgenin tarihçesi kronolojik olarak ele alındıktan sonra, bölgenin en önemli dinsel merkezi olan Letoon Kutsal Alanında yer alan kutsal kaynağın etrafına konumlandırılan mimari yapılar hakkında bilgiler verilmiştir.

Son bölüm olan “Letoon Kutsal Alanı’nda Su Kültüne Yönelik Mimari Doku” ‘da ise alanın merkezine konumlandırılan kaynak yapısının önemi, planı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu alanda çalışmalarını yürüten Metzger, Le Roy, Hansen’in konuyla ilgili yayınları incelenmiştir. Kaynak kültürünün alanda varlığını kanıtlayacak epigrafik ve arkeolojik verilere yer verilmiştir. Bu kapsamda alandaki kaynak kültürünün F. Işık’ın yayınladığı makalelerinde ortaya koyduğu görüş doğrultusunda Anadolu kökenli olduğu kanısına varılmıştır.

“Sonuç” kısmında ise elde edilen bilgilerden yola çıkılarak Likya Bölgesinin dinsel merkezi Letoon Kutsal Alanında siyasi birliğin dinsel unsurlar üzerinden yapılandığı bir merkezde, dinsel açıdan önem taşıyan suya farklı kültürler tarafından verilen önem tezde incelenmektedir. Bunun mimari tasarım ve düzenlemelere yansımaları değerlendirilmektedir. Hititlerden bu yana Anadolu’da süregelen anakaya ve su inancının Letoon Kutsal Alanına olan yansımaları ele alınmaktadır.

2. ANADOLU'DA SU KÜLTÜ

2.1. Eskiçağda Su Kültüne Genel Bakış

Tarihin erken dönemlerinden itibaren dağlara, kayalara, su kaynaklarına, mağaralara saygı gösterilmiş; bunların kutsallığına inanılmıştır.

Kült, tanrı ya da kutsal kabul edilen doğaüstü güçlere saygı göstermek adına düzenlenen ritüellerle bağlantılı olarak yapılan dini eylemlerdir. Doğadaki dağ, ağaç, su gibi her unsura kutsiyet yüklenmiştir. Özellikle konu kapsamında dağ ve suyun kutsal olarak sayılması, dağlarda tanrıların yaşadığına ve suyun tanrılar tarafından elde edildiğine olan inancın bir sonucudur. Örnek olarak, Hititlerde suya bakan kayalara işlenen tanrı tasvirlerinde dağların kutsal bir varlık olarak görülmesinin önemli bir kanıtını oluşturmaktadır.

Uygarlıklarda suyun bereket sağlayıcı özelliği bilindiğinden yaşamın kaynağı olarak su görülmüştür. Suyu verilen kutsallık, çeşitli coğrafyalarda, farklı inanışlara mensup toplumlarda görülmesiyle beraber ortak bir kült unsuru olmuştur. Çok tanrılı ya da tek tanrılı dinlerde de yaratılış sembolü olarak görülmüş, sonsuzluk, temizleme, yenilenme gibi özelliklerle bütünleştirilmiştir. Suyun farklı kültürlerde farklı öneme sahip olmasının ve anlam kazanmasının iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri yaşayışları, bir diğeri de inanışları sebebiyle suya önem verilmiştir. Çünkü geçim kaynakları tarım olan toplumlarda, ürünleri zamanında alabilmek, bolluktan yararlanabilmek için her zaman suya ihtiyaç duymuşlardır.

Yaradılıştan bu yana suyun varlığı, suya yüklenen dinsel ve fonksiyonel anlamlar, su kültürünün farklı dönem ve uygarlıklardaki yeri ele alınırsa, aşağıdaki dizilim ortaya çıkmaktadır²:

Sümerlilerde su, kâinatın düzeninde etken rol oynayan, tanrısal özellik taşıdığına inanılan kutsal bir varlık olarak görülmüştür. Enuma Eliş'te her şeyden önce su vardı³. Babilliler için de Enuma Eliş kutsal sayılan bir metindir. Çünkü kahramanları farklı olsa da, bütün evrenin sudan ibaret olduğu, evrenin ve insanların yaradılışından bahsedilmektedir⁴. Sümer mitolojisinde Enki, Babil'de Ea olarak anılıyor olsa da “su tanrısı” olma niteliği

²Kronolojik dizilimi anlatırken çalışma konum gereği her ne kadar “Anadolu” ile sınırlamam gerekiyor olsa da Mezopotamya uygarlıkları arasına giren Sümer ve Babil’de gerçekleştirilen, suyun kullanıldığı ritüellere dair Anadolu’da tespit edilen tabletlere yer verilmiştir.

³S. Noah Kramer, “Sümer Mitolojisi”, **Kabalcı Yayınları**, (1999): 8-9; S. Alkım, “Sümer Medeniyeti Üzerine Bir İnceleme”, (2017), academia.edu.

⁴A. Heidel, “Enuma Eliş – Babil Yaradılış Destanı”, **Ayraç Yayınları**, (2000): 24.

değişmemiştir. Tanrıya yapılan ritüellerde, katılımcıların tören öncesinde yıkanması ya da üzerlerine su serpilmesi şarttı. Suya damlatılan zeytinyağına bakılır, suyun üzerinde aldığı şekiller Abkallu isimli kahin tarafından yorumlanırdı⁵. Enki'nin şifa verdiğine inanılmasından ötürü de AZU olarak bilinen hekimler sınıfının Enki'nin görevlendirdiği kişiler olduğuna inanılmasını sağlıyordu. Törenlerdeki temizlik hassasiyetin sağlandığı gibi, hastalıkların tedavisinde de bedenin temiz olması gerekiyordu. “Suyu bilen” anlamına gelen AZU’lar tarafından hastalar, tedavi oluyorlardı⁶.

Asur ritüellerinde de suya verilen önem izlenmektedir. Asurlularda suyun kutsallaştırıldığı Namburbi ritüeli bunlardan biridir⁷. Bu ritüel konusundaki bilgiler eski adıyla Ninova olarak bilinen Kuyuncuk’ta ve Anadolu’da Şanlıurfa’nın güneydoğusundaki Sultantepe’de ele geçen tabletlerden anlaşılmaktadır. Farklı uygulamalarda kullanılmış olsalar da “kötülükleri defetme” olarak bilinen ritüelde suyun yeri bulunmaktadır. Söz konusu ritüelde görevli kişi önce bir kaba su koyarak, gökyüzünün altında suyun kutsanmasını bekledikten sonra, kutsanmış bu suyla bedenini yıkayıp, arınırdı. Tören bitimine doğru kutsal suyun bulunduğu kabın içerisine tuz ve bal koyarak sunusunu gerçekleştirirdi. Bir kaba koyduğu kutsal suya ilave ettiği yağın, su üzerinde yarattığı şekillerden yola çıkarak yorumlama yapılarıdır. Ritüel, dini yapılarda olabileceği gibi, evlerinin de kötülüklerden arınmasını isteyen kişilerce, evlerinde de gerçekleştirilebilmekteydi⁸. Ritüelden önce hem mekanın hem de katılımcıların bedenlerinin arındırılması amacıyla suyla yıkandığı ya da su serpilmekte ve böylece suyun kötülükleri kovucu, kutsal bir güç olması adına, tanrısallıkla birleştiği görülmektedir.

Ağız yıkama ve ağız açma ritüelleri olarak bilinen *Mis Pi* ve *Pit Pi* ritüellerinde kutsal su kullanılırdı. Mis Pi, yani “ağız yıkama”(ka-luḥ-ù-da) anlamında iken; Pīt Pi, yani “ağız açma”(ka-du) anlamına gelmektedir⁹. Ritüele başlamadan önce rahip, *egubbû*¹⁰ kabında

⁵H.Schmökel, M.T. Özdemir, “Sümer Dini”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:21, Sayı: 1, (1973): 367 – 390.

⁶M.İ. Çığ, “Sümerlerde Tıp”, *Bütün Dünya Dergisi*, Mart 2018: 62 – 67.

⁷N. Veldhuis, “On Interpreting Mesopotamian Namburbi Rituals”, *Archiv Für Orient forschung*, Bd. 42/43, (1996): 145-154.

⁸S. Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı: 9, (2014): 278 – 293; H. H. Duymuş Florioti, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:6, Sayı:XV, (2013): 23 – 42; J.C.Fincke (2003/2004), “The Babylonian Texts of Niniveh” Report on the British Museum’s Ashurbanipal Library Project Archiv für Orientforschung 50.

⁹C.Walker, M. Dick, “The Introduction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia-The Mesopotamian Mis Pi Ritual”, SAA 1, University of Helsinki 2001: 8.

¹⁰Egubbu: *A-gub-ba-a mīs pi ša ilī*” yani Tanrıların ağız yıkama ritüeli için kutsal su kabıdır. Bkz. The Assyrian Dictionary, Volume 4 E, Ed.: I.J. Gelb, T. Jacobsen, B.Landsberger, A.L.Oppenheim, Chicago 2004: 49.

bulunan kutsal su ile ağzını yıkardı. Kendileriyle birlikte tanrısallık katılan heykel ya da tanrı yontusu da kutsal suya götürülerek yıkanır ve arındırılır, ritüele hazır hale getirilirdi.

Îna bît mārē ummāni ašar ila ibbanû qaqqara tašabbīt mēĒllūti tasallaḥana Ea u Asulluḥi u ili šuāti 3 nignaqqī burāši Tašakkan šikara teštā tanaqqi ila šuāta mīs pī pīt pī teppušNignaqqā gizillā tušbašu egubbā tullalšu” yani; “Tanrılarının yaratıldığı atölyede, yeri süpürdün kutsal suyu serptin. Ea, Asalluḥi ve o tanrı için ardıçtan 3 buhurdanlık yaptın. En iyi derece birayı sundun. O tanrı için ağız yıkama ve ağız açmayı yaptın. Buhurluğu ve feneri ondan geçirdin ve kutsal su ile arındırdın duasıyla ritüele başlamaktadırlar¹¹.

“šalmi ša işi šalmi ša titti mala teppuš ana ūri tušelli maḥar Šamaš tušzazšunūti nignagga burāši tašakkanšunūti Kuruna tanaqqišunūti egubbā tullalšunūti pīt pī tutaḥḥašunūti “Tahta heykeller ve kil heykeller, yapmış olduğun gibi çok Onları yukarı kaldırdın ve onları Šamaš’ın önünde ayağa diktin. Onlar için ardıçtan bir buhurdanlık koydun ve onlar için içki sundun. Onları kutsal su ile arındırdın... onları ağız açmaya getirdin”.

Bu ritüellerde suyun arındırıcılığının ön planda olduğu görülmektedir. Tanrı heykelinin suyla teması suyun, tanrı kavramıyla bütünleşmiş olduğunu düşündürmektedir.

Asur ve Babil’de gerçekleştirilen önemli arındırma ritüellerinden birisi de *Bît Rimki* (Temizliğin Evi) adı verilen törendir. Suyun ritüellerde kullanıldığı *Bit Rimki* ve “su serpme evi” anlamına gelen *Bit Sala Me* ritüellerinden de bahsetmek gerekir. Bu ritüellerde su kutsal bir güç olarak görülmüş ve suyun kötülükleri kovacağına inanılmıştır. Ritüelde kral, ağzına aldığı su ya da birayla ağzını çalkalayarak, karşısında bulunan kendisine tanrısallık katılan tanrı yontusunun üzerine tükürürdü¹². Böylece kutsal suyu ağzına almasıyla, su bedenine değerek, hem bedeninin hem de ruhunu tüm kötülüklerden yine kutsal su sayesinde arındırdığına inanılmıştır. Böylece kötü nefis ya da kötülükleri suya aktaran kişi, tanrı yontusuna tükürerek tanrısallık gücü kendisini temizlediğine inanıyordu. Üzerinde kötülükleri barındırdığı düşüncesiyle ritüelden sonra tanrı yontusu toprağa gömülürdü. Yani suya tanrısallık gücü verilmesiyle birlikte, yine suyun bir nesneyle de bütünleşmesi sağlanıyordu.

Mısırlılar için de su, hayat demektir. Çünkü Nil Nehri, hayatın kaynağıydı. Nil Nehri’nin suladığı Mısır için de suyun hem yaşamsal hem kültik önemi bulunmaktaydı¹³.

¹¹Ş. Ay, “Mis Pi ve Pit Pi Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan-Tanrı İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı:15, (2013): 1 – 21.

¹²C. Ambos, “Rites of Passage In Ancient Mesopotamia: Changing Status By Moving Through Space: Bit Rimki and The Ritual of The Substitute King”, *Approaching Rituals In Ancient Cultures (Rivista Studi Orientali Supp. 2)*, Rome 2013: 39 – 54; Scurlock J.A. (1988), “ KAR 267// BMS 53: A Ghostly Light On Bit Rimki”, *Journal of The American Oriental Society*, 108(2), 203 – 209; Mandacı, 2016: 223-224; Ay, 2013: 8.

¹³M. Eliade, “Dinler Tarihine Giriş”, *Kabalcı Yayınevi*, (2000), İstanbul.

Mısır mitolojisinde “su” ile ilgili öykülerin yanı sıra Nil Nehri’nin taşkınlarının verimliliğini simgeleyen tanrı Hapi yer almaktadır. Hapi, yeşil ya da koyu renkli saç-sakallı ve doğurganlığı da simgelediğinden kadın göğüslü olarak tasvir edilmektedir¹⁴. Kendi adına düzenlenen Nil Gelini Töreni’nde 17 ya da 18 Haziran’a denk gelen Nil Nehri’nin taşma zamanında Hapi için, bir genç kız gelin gibi hazırlanarak nehre bırakılmaktadır¹⁵.

Anadolu’da su kültürünün varlığı ise Hitit kaya anıtlarına yansımaktadır. Su ile ilgili ritüellerin hastalıkları uzaklaştırıcı, kötülüklerden koruyucu etkisinin olduğuna inanan Hititlerde, İtkalzi ya da Ammihatna ritüelinde rahip bir kaba suyu alarak, bir gün gökyüzünün altında bekletirdi. Suyun bu sayede kutsallaştığına inanan rahip, ritüelden önce bu suyla bedenini yıkardı.

Hititler, dağların “tanrıların evi” ve kutsal mekan olduklarına inanıyorlardı. Suyun ise dağlarda yaşayan tanrılardan kendilerine ulaştığını düşünüyorlardı. Aslında dağlar ile su arasındaki ilişki doğa olayları içerisinde ele alındığında; İç Anadolu Bölgesinin coğrafı, jeolojik yapısı ve iklim koşullarının göz önünde tutulması gerekmektedir. Hititlerin yerleşim alanını oluşturan bölgenin büyük kesimi tortul bir kayaç olan kireçtaşı ile kaplıdır. Yağmur sularının özellikle de yer altı sularının etkisiyle karstlı yüzey oluşturmaktadır. Kayaların çevresindeki noktalardan kaynak biçiminde yeryüzüne ulaşan su, bu dönüşümle hem yer altına inebilmekte hem de yer altı sularının kaynak olarak yüzeye çıkmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla dağlarda eriyen kar ve yağmur suları yer altına ulaştığında ve karstik kayalardan suyun çıkıyor oluşu Hititler için farklı anlamlandırmalara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin fiziki coğrafyasına bağlı olarak o bölgede yaşayan Hitit toplumunun kültürünü bu jeolojik yapı doğrudan etkilemiştir. Hitit dininde su kaynaklarının ve pınarların önemli bir yer tutmasının yanı sıra, suların yer altına inmesiyle yer altı tanrılarına suyun ulaştığına inandıkları görülmektedir. Yaşanan doğa olaylarını tanrılarla anlamlandırmaya çalışan Hititlerin bakış açısına göre; dağlarda yaşayan tanrılar sayesinde suyun kendilerine ulaşmasının ardından, yer altı tanrılarına ulaştıkları olarak yorumlamaktadırlar. Bu inanç sistemi neticesinde Anadolu’da özellikle dağların kutsal bir mekan olduğunu gösteren Konya ve çevresinde yer alan Erengirit, Hatip gibi çok sayıda dağların varlığı bilinmektedir. Dağlık bölgelerde Dağ tanrıları ile ilgili kaya anıtlarının su kaynakları çevresinde

¹⁴Tanrı Hapi’ye ait tasvir resimlerine örnek olarak; Luxor Tapınağı’nda ya da Khnum Tapınağı’ndaki rölyef örnekler verilebilir. Bkz. [http://www.ancientpages.com/2019/03/20/hapi-early-egyptian-god-of-the-nile-and-bringer-of-fertility-abundance-and-life/\(14.09.2019\);https://www.agefotostock.com/age/en/Stock-Images/Rights-Managed/HEZ-1194660\(14.09.2019\);http://ressources.ciheam.org/om/pdf/a83/00800927.pdf\(14.09.2019\)](http://www.ancientpages.com/2019/03/20/hapi-early-egyptian-god-of-the-nile-and-bringer-of-fertility-abundance-and-life/(14.09.2019);https://www.agefotostock.com/age/en/Stock-Images/Rights-Managed/HEZ-1194660(14.09.2019);http://ressources.ciheam.org/om/pdf/a83/00800927.pdf(14.09.2019))

¹⁵Y. Z. Özer, “Mısır Tarihi”, **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, Ankara, (1987):10 – 13.

bulunmasını da bu durumla değerlendirilmelidir. Özellikle Eflatunpınar Anıtı'nda Hititlerin suyun dağ tanrıları vasıtasıyla kendilerine ulaştığına olan inançlarını göstermek adına anıtta dağ tanrılarının eteklerinden sular akıtmışlardır. Hitit Dönemine ait su kaynağı yakınında, suya bakar şekilde, üzerinde tanrısal betimlemelerin olduğu kaya anıtları örnekleri bulunmaktadır. İnanç sistemindeki boyutuyla su, görkemli taş işçiliğinin olduğu sembolik kült mekanlarına dönüşmüştür.

Yunan yaratılış mitosunu olan Hesiodos'un eseri Theogonia'da su ve toprak yan yanadır. Toprak, canlıları korurken; su, hayat için büyümlü bir ılaçtır. Yağan yağmur toprağa hayat vermektedir. Toprak Ana Gaia, Khaos'tan çıkarak Uranos ile Pontus'u yani Gök ile Deniz'i yaratmıştır. On iki Olympos tanrısından biri olan Apollon'un kimliğinin kehanet ve su kaynakları ile ilgisi bulunmaktadır. Apollon kehanet merkezlerinin en önde gelenlerinden ikisinin (Didyma ve Klaros) Anadolu'da yer alması dikkat çekicidir. Anadolu'nun belki de en görkemli kehanet merkezi olan Didyma'da kutsal alan içinde iki su kaynağı bulunmaktadır. Kutsal alanın başlangıçta sadece bir kutsal kaynak ve sunaktan ibaret olduğu düşünülmektedir. İlk yapı, M. Ö. 8. yy' ın sonu ile 7. yy' ın başında, kuzeydoğu-güneybatı yönlenmesinde, üç tarafı çevrili kerpiçten basit bir sekos olarak karşımıza çıkar. M.Ö. 6.yy.'ın ortasında bu sekosu da içine alan, üstü açık, iç avlusu bulunan dipteral planlı tapınak inşa edilmiştir. Sekosun duvarlarının içine bir *naiskos* yapılmış ve böylelikle tapınak, tarihinin tüm evrelerinde koruyacağı özel formuna kavuşmuştur. Tapınağın ölçüleri konusunda kesin bir sonuca ulaşılammıştır. Daha sonra M. Ö. 334'ten günümüze kadar kalmayı başarmış Hellenistik evre tapınağı yapılmıştır. Tapınağın girişindeki sunak ve kutsal kaynağın yer aldığı kuyunun yeri değişmemiştir. Burada suyun, gelecekte haber almada kullanılan önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Buna göre kahin, bu işlemde üç gün önce oruç tutmaktaydı. Orucunu buradaki kutsal suyla açtıktan, bedenini ve ruhunu da suyla yıkayarak temizledikten sonra kehaneti almaya başladıkları bilinmektedir¹⁶.

Didyma'daki benzer uygulamanın görüldüğü Anadolu'daki bir başka kehanet merkezi olan Klaros'ta da kutsal bir mağara içerisinde kutsal su kaynağı bulunmaktadır¹⁷. Tapınağın arka kısmında su kaynağı üzerinde yer alan kutsal kuyu, kehanet alma ritüelinde kullanılmıştır. Kahinler, burada da aynı Didyma'da olduğu gibi kutsal suyu içmekte, giysilerini ve bedenlerini yıkayarak, ruhlarını arındırdıktan sonra tanrıyla iletişime geçmektedirler. Kutsal mağaradaki suyun Manto'nun gözyaşlarından oluştuğu

¹⁶Tuchelt, 1992, 12 – 19; Fontenrose, 1988, 34 – 41; Iamblikhos, 3,11.

¹⁷Weber, 2015, 5 – 61.

düşünülmekte olup, burada da suya verilen kutsiyet kavramının ön plana çıktığı görülmektedir. Kahinler kadar, Klaros'a gelen kişiler de kutsal alana girdikten sonra temizlenip, arınmak amacıyla suyla el ve yüzlerini yıkarlardı¹⁸. Bu durumu kanıtlayan veri de, Klaros'ta propylonun kuzeydoğusuna yakın yerde mermerden perirhanterionun bulunmuş olması¹⁹ ve bunun suyun arınma ile ilgili ritüelde kullanılmış olmasıyla ilişkilendirilmesidir. Buradaki kutsal suyla, kutsal alana gelen kişilerin, alana girmeden önce bedenlerini yıkayarak ruhlarını arındırdıkları anlaşılmaktadır.

Asklepieionlarda da suyun tanrıyla iletişimi sağlamada bir araç olarak kullanıldığı ve temizlik amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Asklepieionlaron ortaya çıkışı, Yunanlıların şifa istemesi, hastalıklardan kurtulmak amacıyla sağlık tanrısı, Apollon'un oğlu Asklepios'un kültü ve onunla bağlantılıdır. Asklepieionlarda kullanılan genel tedavi yöntemleri arasında suyla yıkanma, çamur banyosu, telkinle hastanın psikolojisini düzeltme sayılabilmektedir. Asklepieionlarda su, önemli bir unsurdur. Hastalıkların tedavisinde su kullanıldığı gibi, kişilerin ruhen arınması, kötü düşünceleri bedenlerden uzaklaştırmak amacıyla da su kullanılmakta ve M. Ö. 4. yy'dan M. S. 2. yy'a dek insanların şifa merkezi olarak bilinen asklepieionların en önemlilerinden birisi Bergama'da yer almaktadır. Bergama'daki Asklepieion'da kaynak çeşmesi ve üç havuzun varlığı suyun arındırıcı, bedeni hastalıklardan temizleyici etkisinin kullanılması açısından önemlidir²⁰. Asklepieionlarda, vazgeçilmez yaşamsal kaynak olan kutsal su sayesinde hastalar, tanrılar vasıtasıyla bu sudan yarar sağlamaktadırlar. Roma Döneminde, asklepieionların önemini kaybetmemiş olması, suyun arındırıcılığına olan inancın devam ettiğini göstermektedir.

Yunan ve Roma'da yıl içinde tanrılar adına kutlanan festivaller de önemlidir. Tanrı veya tanrıça onuruna yapılan her yıl düzenlenen bazı festivallerde suyun yer aldığı görülmektedir. Örneğin; Yunan'da yıkanma ve arınma ritüeli olarak bilinen Athena onuruna düzenlenen Plynteria Bayramı²¹; Roma'da Neptunalia Bayramı, Lavatio festivallerinde su kullanılmaktadır²².

¹⁸Şahin, 2009, 3; Parke, 1985, 219 – 222.

¹⁹Şahin, 2003, 86.

²⁰T. Akça, *Bergama Asklepieionu'nun Tıbbi Bakış Açısı İle Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Adana, (2013): 45-50.

²¹A. Sina, *Eskiçağda Atina'da Şenlikler*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2, Sayı:1, (2015):54; M. Erdiken, *Antik Dünyada Thargelia Festivali*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir, (2012): 5.

²²G. Showerman, *The Great Mother of The Gods*, Chicago, (1901): 79.

Roma dininde su önemli bir unsur olarak görülmekte olup, ritüellerden önce şifa ve temizlik amacıyla kişiler bedenlerini suyla yıkarlardı²³.

Hristiyanlıkta Adem'in asli günahından arınmak adına özellikle yeni doğan çocuklara uygulanan vaftizin Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına ilk işlem için suyu kullanmaktadırlar. Yuhanna İncili'nde, “ *Melek bana tanrının ve kuzunun tahtından çıkan billur gibi berrak hayat suyu ırmağını gösterdi... Irmağın iki yanında hayat ağacı bulunuyordu.*” sözleriyle suyun önemi vurgulanmıştır²⁴. Eski Ahit'in Tekvin Bölümü'nde yer alan Tanrı tarafından kurulan Gök, yeryüzü ve öz su üçlemesinde Gök Tanrı'yı, yeryüzü kutsal ruhu, öz su ise Mesih İsa'yı sembolize ettiğine inanılmasının sonucunda, vaftizde suyla yıkanmak Hristiyan olmanın ilk koşulu sayılmıştır. Vaftiz söz konusu olduğunda vaftiz işlemiyle ilgili akla gelen ilk isim Vaftizci Yahya olmalıdır. Hristiyan inancına göre, Vaftizci Yahya, vaftizi uygulayan kişidir. Eski Ahit'te “yıkının, temizlenin”, “suçu temizlemek için” şeklinde ifadelerin yer alması vaftizin temelleri olarak değerlendirilmektedir. Vaftizci Yahya, suçları olan insanların günahlarından arındırmak adına tövbe etmelerini istemiş ve Ürdün Nehrinde onları vaftiz etmişti. Suyla yapılan vaftizle kişi arınmış ve Mesih İsa ile sonsuz bir yaşama sahip olacaklarına inanmışlardır. Buna bir örnek olarak Yuhanna İncilinde; “Benim vereceğim sudan içen sonsuza dek susamaz. Benim vereceğim su, içinde sonsuz yaşam için fışkıran bir pınar olacak” şeklinde bir ifadenin yer alması ve Mesih İsa'nın sözünde suya verilen “kutsallığın” belirtilmesi açısından bu örnek verilebilir²⁵.

Suyun arındırıcı etkisine verilen önem, Hristiyan dünyasında ayazmalara da yansımaktadır²⁶. Ayazmalar, insanları iyileştirdiğine inanılan ve kutsal sayılan su kaynakları olarak tanımlanmaktadır²⁷. Ayazmalar, aziz ya da azizelere adanarak, kutsal suların koruyuculuğunu bu önemli kişilere bırakılmıştır. Aziz ve azizeler sayesinde, insanlar hastalıklarından kurtulduklarına inanmışlardır. Bu ayazmalara örnek olarak, Vaftizci Yahya'da adanmış olan Constantinopolis'teki Studios Manastırı verilebilir²⁸.

Sonuç olarak, “su” yaşamın kaynağı olmasının yanısıra insanlık tarihi boyunca kutsallık taşıyan ve çeşitli inanç sistemlerinde yer alan temel unsurlardan biri olmuştur.

²³E.C. Schultz, P.B. Harvey, “Religion In Republican Italy”, Yale Classical Studies, Vol: XXXIII, **Cambridge University Press**, (2006): 168.

²⁴İncil, Yuhanna (22:1-2).

²⁵Yuhanna 4: 14.

²⁶Kelime kökeni olarak Yunanca “*Hagia*” ve su anlamında “*ma*” kelimelerinden oluşan “*hagiamma*” zamanla “*ayama*, *ayazma*” olarak dönüşmüştür. Ayazmalarda önemli mekan mahzen olup, ona ulaşmayı sağlayan koridor ve merdiven bulunur. Ayazmalar daire şeklinde olduğu gibi, kare ya da dikdörtgen şeklinde olmaktadır.

²⁷Örneğin, Bebek'te Aya Apostoli Ayazması'nın suyunu içenlerin zengin olacağına inanılırdı.

²⁸Soydan, 2013, 649.

Eskiçağ uygarlıklarında su kültik önemi ile dinsel ritüellerde yer almış; temizliğin, arınmanın sembolü olarak vazgeçilmez sayılmıştır²⁹. Eliade'nin de belirttiği gibi, hangi din olursa olsun su, günahları temizlemekte, arındırmakta, yeniden hayatı sağlamakta ve suya her daim kutsallık atfedilmektedir³⁰.

2.1.1. Anadolu'da Tunç Çağı'nda Su Kültü

Anadolu'da Tunç Çağında Hititler büyük merkezi bir gücü kurmayı başarmışlardır. Çalışma konumuz olan “su kültü” Hitit kaya anıtlarıyla bütünleşerek görkemli bir boyuta ulaşmaktadır.

Hitit dininin temelinde yer alan ritüeller tanrılarla iletişimi sağlamayı amaçlamaktadırlar³¹. Hitit dinsel ritüellerinde “kurban” ve ibadet öncesinde su ile temizlenmeye önem verilmektedir. Ayrıca temizliği temin eden suyun sağlandığı kaynak ve ırmaklar da Hitit ritüellerinde kutsaldır. Ritüellerde su, törenler başlamadan önce arınmak, törenler sırasında libasyon, törenler sonrasında da kişilerin bedenlerini ve heykelleri yıkamak amacıyla kullanılmaktadır. Kişiler kendi bedenlerini suyla yıkayıp, temizledikleri gibi, törene katılan kişilerin üzerlerine de suyu serperek, onların bedenlerinde yer alan kötülüklerin gideceğine inanıyorlardı. Ayrıca ritüelde tanrı için kurban edilecek hayvanın da temiz olması su ile yıkanması gerekiyordu³².

Hititlerde Suppiluliuma ismi “temiz havuz, kutsal gölcük” anlamlarına gelmektedir³³. Hititlerin en önemli kralının adının bile su ile ilgili olmasının, onların suya verdikleri önemi göstermesi açısından örnek verilebilmektedir. Hititlerde bayram kutlamalarından önce kral, *halentuwa* evinden çıkarak, yıkanma evine gitmekte ve *kususi* denilen özel bayram kıyafetini giymektedir³⁴. Hititlerde temizliğe verilen önemi gösteren bir örnek olarak Hattuşa' da kentin kuzey kısmında bulunan Aşağı Şehir' de III. Hattuşili Dönemine tarihlenen Tapınak I yapısında yer alan Aslanlı Tekne verilebilir. Kireçtaşının oyularak tekne şeklinin verilmesinden dolayı bu adı aldığı düşünülen teknenin kutsal suyla doldurulduğu düşünülmektedir. Aynı şekilde Tapınak I' de kireçtaşına oyularak yapılmış olan Taş Tekne' nin de Aslanlı Tekne'de olduğu gibi tanrılarının huzuruna çıkmadan önce insanların buradaki

²⁹Murat, 2012, 126; Sevimli, 2004, 269.

³⁰Eliade, 1992, 182 – 183.

³¹Çilingir Cesur, 2017, 780.

³²O.R Gurney, “Some Aspects of the Hittite Religion”, *Oxford University Press*, (1977): 29.

³³Akurgal, 2014, 72.

³⁴Alp, 1948, 310.

kutsal suyla bedenlerini yıkayıp, ruhlarını arındırdıklarını düşündürmektedir³⁵. Teknelerin yanı sıra Büyükkale’de yer alan B ve H olarak adlandırılan yapıların ortasındaki havuzun varlığının da su kültürüyle ilişkili olmalıdır. 5.2 x 6 metre boyutlarında bu havuzun içerisinde bulunan adak kaplarının varlığı, havuzdaki suyun kutsallığına kanıt oluşturmaktadır. Yine J yapısında da bulunan havuzdaki suyun, dini ritüellerde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir³⁶. Bu yapılardan başka, Güneykale’ nin doğusunda “Doğu Havuzları” olarak bilinen 60 x 90 metre ebatlarında, su geçirmeyen tabanlı havuz; Aslanlı Kapı’ dan Yer Kapı’ ya doğru gidildiğinde ulaşılan “Güney Havuzu”nda da içerisinde bulunan libasyon kaplarından ötürü suyun kutsallığıyla bağlantı kurmak mümkündür. Hititlerde suyun arındırıcı, temizleyiciliğini sembolize eden suyun, havuz yapılarıyla mimaride buluşması, suyun kültürel törenlerde kullanıldığını göstermektedir.

Arkeolojik verilerin yanı sıra Hitit yazılı kaynaklarında da suyun kutsallığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Suyun kutsallığının özellikle vurgulandığı, “ağız yıkama ritüeli” olarak da geçen İtkalzi Ritüelinde³⁷ arınmanın nasıl yapıldığı anlatılmıştır. Söz konusu ritüelde kurban sahibi su serpmekte, yıkanma işleminin ardından bakır ya da bronz kaptaki suyu da başından aşağı dökmekte, sonra bu suyu bir kutsal kapta biriktirerek, duasını etmektedir. Giysilerini de kutsal suda yıkamaktadır³⁸. Böylece bu ritüelde su, bedensel ve ruhsal arınma amacıyla kullanılmaktadır.

Hitit yaşamında önemli bir yer kaplayan sağlıkla ilgili olan Ammihatna Ritüelinde³⁹, Boğazköy’de ele geçen tabletler ışığında KUB XIII 4, KBo XXI 1 I 5 s. CTH 471 metinde,

³⁵K. Bittel, “The Great Temple of Hattusha-Boğazköy”, *American Journal of Archeology*, Vol. 80, No. 1, Archeological Institute of American, (1976): 66-73; J. Seeher, “Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün”, *Ege Yayınları*, (1999): 12; L. Murat, “Hititlerde Su Kültü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 51, (2012): 140.

³⁶M. Darga, “Hitit Sanatı”, *Akbank Kültür ve Sanat Yayınları*, İstanbul, (1992): 88; J. G. Macqueen, “Hititler ve Hitit Çağında Anadolu”, *Arkadaş Yayınevi*, Ankara, (2001); J. Seeher, “Hattuşa Rehberi”, Hitit Başkentinde Bir Gün”, (1999), *Ege Yayınları*.

³⁷Hurri geleneğinde yer alan ağız yıkama ritüeli olarak tanımlanabilmektedir. Bkz. Çilingir Cesur, 2017, 783. Bu ritüele ait tablet, Ortaköy/Sapinuwa’da 1990 yılında bulunmuştur. Or 90/393+Or 90/1050 IV 29-30 metninde İtkalzi ritüeli ile ilgili olarak “ritüelde kullanılması gereken saf suyun” kullanıldığı yazılıdır. Ritüele ait tabletler Kraliçe Tasmisari tarafından yazdırılmıştır. Bkz. De Martino S. –Murat L.-Süel A. “The Eleventh Tablet of the İtkalzi Ritual From Sapinuwa”, *Kaskal* 10, (2013):131-148; Ş. Sevimli, “Anadolu Antik Hitit Uygarlığı İnsanın Değerler Sisteminde Su Kullanımı”, *Ulusal Su Günleri 6-8 Ekim 2004 Bildiriler*, İzmir, (2004): 268.

³⁸Murat, 2012, 128. Boğazköy’den ele geçen tablette KUB 29 8 Vs. II yazıtın tam metni mevcuttur. Haas, V., - Salvini M., - Wegner I- Wilhelm G., (1984), “Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit bezug auf Tašmišarri”, *Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler*, 1/1, Roma, 1984.

³⁹Ammihatna Ritüeli, insanların hastalıktan kendilerini korumak amacıyla, kötülüklerden bedenini koruyarak, sağlıklı bir yaşam sürmeleri adına “temizlik” anlamında büyü ve dini tedavi çeşididir. Kutsal sayılan berrak suyun ana madde olduğu ilaç hazırlanarak insanlar tedavi ediliyordu. Tanrı İshara’nın rahibi (^{LU} SANGA SA ^D İshara) Kizzuwatna’lı Ammihatna tarafından yapılan bir ritüeldir. Bkz. L. Murat, “Ammihatna Ritüelinde

AZU rahibi, kutsal suyu Güneş Tanrısından almak için tanrıya sunusunu yapması anlatılmaktadır.

Hitit büyü ritüellerinde de suyun yer aldığı bu konudaki metinlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, hastaların iyileştirilmesi için yapılacak ilaçlara koyacağı suya önem verilmekte olduğu görülmektedir. Bu yüzden; iki kabı nehirden doldurduktan sonra, yedi çakıl taşı suyun içerisine atarak, çatıya çıkarılan suyun tüm gece yıldızların altında arınması sağlandıktan sonra rahip, suyla Hurrice konuştu. Hasta olan kişinin kıyafetlerini alan büyücü, onları suda yıkardı⁴⁰.

Hititler suyu kutsallaştırıp, kendisinden şifa ve güç beklemişlerdir. Hekimler, ellerini steril yapmak adına arındırıcı etkisinden dolayı tuzlu suyla ellerini yıkamışlar, tuzlu ya da natronlu suyu hastalıklı bölgeye de uygulamışlardır⁴¹. Bunların dışında tanrıları çağırma amacı ile gerçekleştirilen Tulbi ve Mati ritüelinde⁴², Manuzziyalı Muvalanni'nin ritüelinde vb. olduğu gibi Hititlerin inanç sisteminde önemli yeri olan ritüellerin ortak özelliği rahibin nehirden suyu alarak bir gece çatıda yıldızların altında suyu bırakmasına dayanmaktadır. Bu şekilde su arındırılmakta ve heykellerin yıkanmasının ardından ritüel için hazır olunurdu.

Hitit libasyonlarında da suyun yerini gösteren veriler vardır. Ritüellerde libasyon yapılırken daha çok gaga ağızlı testiler, uzun testiler, hayvan şekilli riton-Bibruların kullanıldığı bilinmektedir⁴³.

Hitit dininde suların, nehirlerin de kutsal sayıldığı bilinmektedir. Hitit dininde dağların tanrıların evi olduğu inancı bulunmakta; dağların eteklerindeki kayalara tanrı figürleri işlenerek anıttan oluşturulmaktadır. Suyun gökyüzüne uzanan dağlarda yaşayan tanrılara yeryüzüne indirildiği inancı bulunmaktadır. Çünkü Hitit dini inancında kutsal kabul edilen

Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: VI, Sayı:2, (2003): 89-109; O.M Balanza, “Masculinidad-Feminidad en el mundo hitita del II milenio a.C.: El Ritual contra la impotencia de la maga Paškuwatti”, *Arenal*, 21:2, (2014): 365-380.

⁴⁰E. Reyhan, “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri*, Cilt: 6, Sayı: 2, (2003): 111-143.

⁴¹Sevimli, 2005, 13.

⁴²Kirililiğe karşı yapılan, Kizzuwatna kökenli bir ritüeldir. Bkz. Murat, 2013, 121.

⁴³Libasyon kaplarından; ^{DUG} Za.Hum, el yıkamak için kullanılan gümüş bir kaptır. Suyu dökmek için kullanılan bir başka kap Ab’dır. Arındırıcı etkisinden dolayı gümüşten yapılmış, ayak yıkamak için suyun konulduğu kap olarak da ^{DUG} Kissar kullanılmıştır. Bu Kissar’ın kullanıldığını kanıtlayan metinde; IBOT 3.115+Öy.120-25: “ve tanrının solunda duran gümüş el biçimli kabın içinde ayak yıkama suyunu tanrının önüne koyar” şeklinde belirtilmiştir. Bkz. Y. Coşkun, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı:3-4, (1969):79; M. Turgut, “*Hitit Dini Ritüellerinde Kullanılan Objeler*”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya, (2018):229; N. Galmarini (2015), “The Veneration of Lamma of Taurisa and the Discrepancies Between Versions of the AN.TAH.SUM Festival”, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, eds.Anacleto D’Agastino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press.

su kaynaklarının, nehirlerin arındırıcı gücü sayesinde “kutsal suyun” belli bir alanda toplandığı Eflatunpınar, Yalburt gibi anıtlar inşa etmişlerdir. Dinsel bir öge olan su, kutsallaştırılarak yine Eflatunpınar örneğinde olduğu gibi mimariye yansımalarının yanı sıra; su kaynaklarının yakınlarına anıtlar yaptıkları görülmektedir. Özellikle Hitit kaya anıtları üzerindeki tanrı tasvirleri genellikle suya bakar şekilde işlenmektedir.

Hititlerin su ile ilgili inançlarının kaya anıtlarına yansımalarının en güzel örneklerinden biri olan Eflatunpınar, Konya ilinin Beyşehir ilçesinde yer almaktadır. Engebeli nehir vadisinin tepesinde, kaynak üzerinde yer almakta olup, suyun etrafını düzgünce yerleştirmiş bir havuzla desteklenmektedir (Res. 2.1.). Havuzun suya taşınmasını sağlayan suyuyla ve suya bakar şekilde tasvir edilmesiyle, suya verilen “kutsallık” kavramı ön plana çıkmaktadır. Anıt, 7 metre genişliğe, 4 metre yüksekliğe sahip olup, 30x35 metre ölçülerinde bir havuza sahiptir⁴⁴. Büyük taş bloklardan oluşan anıtın merkezinde yer alan güneş kursu altında Fırtına ve Güneş Tanrısı/Tanrıçası çifti, dağ tanrılarının yer verilmiştir. Dağ tanrılarının eteklerinde altışar delik bulunmakta olup, bu deliklerden sular çıkmaktadır (Şek. 2.1.). Dağ tanrılarının dağı simgeleyen eteklerinde delikler açılarak, suyun bu deliklerden tazyikli bir şekilde yüzeye gönderilmesiyle yer altı tanrılarının da önem verildiği ve deliklerin birer sembol olarak kullanıldığı görülmektedir. Eflatunpınar Anıtında deliklerden suyun akışını sağlayarak anıtın daha da görkemli hale gelmesini sağlamaktadır. IV. Tuthaliya⁴⁵ zamanında yapılmış olduğu düşünülen kaya anıtının en önemli cephesi kuzey cephesidir. Burada 19 adet kabartmalı taş blok kullanılarak adeta yapay bir kaya yüzeyi oluşturulmuştur. Kompozisyonun merkezinden oturan bir tanrı ve tanrıça çifti vardır. Güneş kursu⁴⁶ altında Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı ve Dağ tanrıları betimlenmiştir. Anıtta sadece havuzda yer alan taş bloklarda tanrı tasvirleri olmayıp, havuzun yan duvarlarında da tanrılara ait betimlemeleri görmek mümkündür. Havuzun güney duvarında, yüzü havuza bakar şekilde betimlenmiş tanrı-tanrıça çifti yer almaktadır⁴⁷. Tanrıçanın ellerinin dizlerinde olduğu ve bir

⁴⁴Özsoy, 2017, 498.

⁴⁵Anıtın yapım tarihi açısından bir kesinlik yoktur. Tuthaliya IV zamanına tarihleyen E. Laroche, M. Darga, A. Erkanal gibi bilim insanlarının aksine; Kurunta dönemine tarihleyen H. Bahar gibi bilim insanları da bulunmaktadır. Bkz. Bryce, 2004, 159; Murat, 2012, 140; Bahar, 2015, 280; Çiçek, 2009, 58. Tarihlelendirmede de farklı görüşler olduğu gibi Fasıllar Anıtıyla ilgili görüşler ortaya atılmıştır (**Res. 2. 2.**). Fasıllar Anıtının Eflatunpınar’ın tamamlayıcısı olduğu yönünde fikirler oluşmuştur. Ancak iki yapıya bakıldığında; Fasıllar Anıtı’nın daha yüksek kabartma olması, figürlerinin boylarının farklı oluşuyla tamamlayıcısı yönünde değil, aksine çok farklı birer yapıt, iki ayrı anıtlar oldukları kanıtlar niteliktedir. Tek parça bloktan oluşan yapıt, 2.25 x 2.75 x 8.30 metre ebatlarındadır. Yüksek kabartma şeklinde yapılmış olup, taşın üzerine yontulmasıyla oluşturulmuştur. Cepheden betimlenmiş Fırtına tanrısı üst kısımda yer alırken, hemen aşağısında bir çift aslanın arasında dağ tanrısı betimlenmiştir. Bkz. Selvi, Kalaycı, Karauğuz, Ögütçü, 2016, 249.

⁴⁶Güneş kursu, anıtta üç kere tasvir edilmiştir. Güneş kursu, silindir mühürlerde de tasvir edilmektedir. Tanrısal gücün ve otoritenin sembolü olarak kullanılırlar.

⁴⁷Ensert, 2005, 36.

tahtta oturduğu görülmektedir. Doğu duvarında; baş kısımları tahrip olmuş tanrı ve tanrıça çifti betimlenmiştir. Kuzey yönüne doğru ilerleyen şekilde tasvir edilmişlerdir. Batı kısmında ise; 3 metre yüksekliğe, 5 metre genişliğe sahip üç adet boğa protomları bulunmaktadır. Anıt; formu, düzeni ve ikonografisinin yanı sıra işçiliğiyle suya verilen kutsiyet kavramının ön plana çıkartan bir Hitit eseridir. Eflatunpınar Anıtında yaşamsal açıdan önem verilen su, tanrı – tanrıça figürlerine yer verilerek dini unsurlarla yüceltilirken, yine kaynakla bağlantılı olan havuzda mimari unsurla birleştirilmiştir.

Hititlerde dinsel anlamda suyun kutsal sayılarak, suyun üzerine yapılan yapılarda tanrı tasvirlerinin yanı sıra gücünü gösteren kral betimlerine de yer verilmiştir. Anıtı yaptıran kralın siyasi gücünü göstermesi açısından Konya Ilgın’da yer alan Yalburt Kaya Anıtı örnek olarak verilebilir (Res. 2. 3.). Kralın, anıt üzerinde yer alan yazıtta “kutsal bir havuz” yaptırdığını belirtmesi, konumuz olan Yalburt anıtını ön plana çıkartmaktadır⁴⁸. Anıt, su kaynağı çevresinde inşa edilmiş anıt, 12.70 x 8.30 ölçülerinde dikdörtgen planlı havuza sahiptir (Şek. 2. 2.). Anıtın yazıtında seferlerin anlatımında IV. Tuthaliya’nın isminin geçmesi, tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır⁴⁹. Yalburt yazıtında: “Ve ben bu kutsal havuzu yaptım” şeklinde yazıttan da anlaşılacağı üzere IV. Tuthaliya’nın yaptırdığı “kutsal bir havuz” un varlığından bahsedilmektedir⁵⁰. Bir havuz ve onu besleyen su kaynağının varlığı tanrılar adına yaptırıldığının belirtilmesi suyun dinsel açıdan önemli olduğunu göstermektedir. 10. ve 11.bloklardaki “*Ben kahraman () Büyük Kral, Fırtına Tanrısı benim önümde koşunca Atpa şehri/ memleketini zapt ettim.*” gibi tanrının seferler sırasında IV. Tuthaliya’ya destek oldukları belirtilmiştir. Havuzda bulunan seramiklerin Geç Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait olmalarından buranın sonraki dönemlerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵¹.

Hititlerde su kültüyle ilgili anıtları çoğaltmak mümkündür. Suya bakar şekilde kayalık alanlara tanrı tasvirlerinin yer aldığı örneklerden biri de Hatip Su Anıtı’dır. Konya ilinin Hatip köyünde bulunan anıtta, yazıt kısmında Kurunta isminin geçmesinden dolayı Kurunta Anıtı olarak da anılmaktadır. Bu anıtı konu kapsamında önemli kılan, su kaynağına yakın

⁴⁸Harmanşah – Johnson – Durusu – Tanrıöver, 2014, 13; Harmanşah-Johnson, 2014, 377-394.

⁴⁹Özsoy, 2017, 499.

⁵⁰Yazıtın tam metni: “Kahraman Büyük Kral Mursili’nin (torunu), Kahraman Büyük Kral Hattusili’nin oğlu, Kahraman Büyük Kral, Güneş (Majeste), Labarna Tuthaliya. () vurdu/mahvetti. Ben Güneş (Majeste?) Labarna, ()- tuşa şehrine geri geldim. Ve bana Fırtına Tanrısı () yoktu. Ve ben sınırlara vardığımda, ben Patara Dağından vazgeçtim. Ve ben bu kutsal havuzu yaptım”. şeklinde belirtilmiştir. Turgut, 2015, 341 – 343; Yiğit T. – A. Özcan – K. Kıymet, 2016, 127 – 128. Ayrıca metnin geneline bakıldığında Lukka ve Patara isimlerinin de geçmesiyle Likya- Lukka eşitlenmesi anıtta karşımıza çıkmaktadır.

⁵¹Erbil, 2005, 21.

yerde yapılmış olması ve bu nedenle su kültürüyle ilişkili olduğunun düşünülmesidir. Anıtın çevresinde üç adet su kaynağının varlığı bu ilişkiyi desteklemektedir. Rölyef ve hiyeroglif yazıt 5 metre uzunluğunda ve 2 metre genişliğinde düzleştirilmiş kaya yüzeyinde yer almaktadır. Hatip Kaya Anıtı (Kurunta)’nda; bir figürün sağ elinde yay, sol elinde ise mızrak tutmakta olup, sola doğru bir adım atacak şekilde betimlenmiştir. Elindeki mızrağın KI.LAM Bayramında da dağa gidilerek orada yapılan ritüellerde de krala mızrağın verilmesi tasvirine rastlanıldığından, bu kralın elindeki mızrağın kült objesi olduğu düşünülmektedir⁵². Figürün üzerindeki bahsedilen yazıtta; “*Kahraman, Büyük Kral (Mu)wattalli’nin oğlu, (kahraman), Büyük Kral, Kurunta*” şeklinde yazmaktadır⁵³.

Su kültürüyle ilişkilendirilen Hitit kaya anıtı örneklerinden biri Konya Ilgın’da yer alan Kaletepe Havuzu’ dur. Ova tarafında su kaynağının bulunması ve bu kaynağın üzerine 3x3 metre ölçülerinde kutsal bir havuzun varlığının tespiti, bu anıtın da diğer Hitit kaya anıtları gibi “su kültürü” ile ilişkisini düşündürmektedir. Ancak burada kullanılan suyun kültürel amaçlı mı, yoksa insanların su gereksinimlerini karşılayacakları bir su rezervi mi olduğu konusu tartışmalıdır. Ancak bu alanda tespit edilen nişlerin varlığı bu havuzun ritüeller için kullanıldığı ve kutsal bir havuz olduğunu düşündürmektedir⁵⁴. Havuzun kesin tarihlemesi yapılamamaktadır; ancak işçiliği açısından değerlendirildiğinde Yalburt Havuzu ile olan benzerliğinden dolayı Geç Tunç Çağı veya Demir Çağı’na ait olması gerekmektedir⁵⁵.

Konya ilinin Ilgın ilçesi yakınında yer alan Köylütolu Anıtı’nın da, su kültürü açısından önemi büyüktür. Bu anıt, su kaynağı çevresine odaklanırken, bölgenin arkeolojik peyzajı açısından da önemlidir. Su kaynağının doğusunda bulunan yazıtta; Titarma şehrine yapılacak saldırı karşısında prens, ordu gibi kişi ya da grupların ülkeyi korumak için görevlendirilmiş oldukları yazmaktadır. Yazıtın IV. Tuthaliya ya da III. Hattuşili döneminde yapıldığı konusunda görüş ayrılıkları mevcut olsa da, yazıtta yer alan “Labarna” isminden dolayı bu yazıtın tarihi olarak IV. Tuthaliya Dönemi olması daha muhtemel görülmektedir⁵⁶.

⁵²Darga, 1992, 183 – 184.

⁵³Yazıt, anıtın tarihlendirilmesinde önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Kurunta’nın hüküm sürdüğü yıllar (M.Ö. 1220-1215) M.Ö.13.yy’ın sonları olduğundan, anıtın tarihlendirilmesinde de bu tarih aralığı kullanılabilir. A.M. Dinçol, “Die Entdeckung des Felsmonuments in Hatip und ihre Auswirkungen über die historischen und geographischen Fragen des Hethiterreichs”, *TÜBA-AR*, Sayı:1, (1998): 27 – 35; Turgut, 2015, 345; Murat, 2012, 138; Erbil, 2005, 60.

⁵⁴Turgut, 2015, 343.

⁵⁵Turgut, 2015, 342; Ö. Harmanşah, P. Johnson, “Yalburt Yaylası (Ilgın, Konya), Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi 2010 Sezonu Sonuçları”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, (2012): 344 – 346.

⁵⁶Yazıtın tam metninde: “()ben Labarna’nın aldığı Titarma şehrine () şehrin içinde / ile / için benim soyumdan başka her kim, kahraman büyük kralın adı bu gücün dışındaki herkes silahlarını hazırlıyor. 8) fakat silahıyla saldırarak Titarma şehrini harap eden / tahrip etmeye çalışacak her kim olursa olsun, prens,

Hititler için su kaynakları kutsal sayıldığından, birçok ritüelin bu mekanda da yapılmış olabileceği düşünülmektedir. ^DKASKAL.KUR. ifadesinden yola çıkarak burada bir düden tanrısının bulunduğu ve su kültürle ilişkilendirildiği görülmektedir⁵⁷.

Hitit kaya anıtlarının su ile ilgili olan örneklerinin Konya ve çevresinde yer alması dikkat çekicidir. Bölge Hititler tarafından Tarhuntassa olarak adlandırılmaktadır. IV. Tuthaliya Döneminde en parlak zamanlarını yaşayan Hititler, tanrı kültlerine önem vermişler, özellikle su kaynağı üzerine ya da su kaynağına yakın yerlerde kutsal havuzlar inşa etmişlerdir.

Konya dışında yer alan ve yine Hitit su kültürüyle ilgili olan bir diğer önemli bir örnek olarak Fraktin Anıtı verilebilir. Anıt, Kayseri ilinin 50 km. uzağında, Yenice Nehri'nin yakınında yer almakta olup, kabartma kısmı 3.25 m. uzunluğa, 1.20 m. yüksekliğe sahip bulunmaktadır. Su kenarında kayaya işlenmiş, iki benzer sahnenin yer aldığı anıttır. Sahnelerde figürler arasında bir sunak yer almakta olup, libasyon sahnesi işlenmiştir. Karşılıklı duran tanrı ve kral ile tanrıça ve kraliçe şeklinde ikili gruplar halinde tasvir yapılmıştır. Sahnelerde yer alan hiyeroglif yazıttan tasvir edilenlerin Fırtına Tanrısı ve Kral III. Hattuşili; Tanrıça Hepat ve Kraliçe Puduhepa olduğu tespit edilmiştir⁵⁸. Kral ve kraliçenin ellerindeki kaplarla tanrı – tanrıça çifti için bir sıvı sundukları görülmektedir. Anıtın tarihlendirilmesinde III. Hattuşili dönemine ait olduğu düşünülmüş olsa da sunak üzerinde yer alan kuş figüründen dolayı bu sahnelerin Puduhepa'nın ölümü ile ilgili olabileceği; bu yüzden bu anıtı yaptıranın IV. Tuthaliya olabileceği düşünülmektedir. Bir diğer görüşe göre ise Hattuşili'nin tanrılar gibi boynuzlu bir başlık ile tasvir edilmesi, rölyefin onun ölümünden sonra oğlu IV. Tuthaliya'nın döneminde yapıldığını göstermektedir⁵⁹.

Kayseri ilinde önemli Hitit kaya anıtları arasında, Zamantı Nehri yakınında İmamkulu Anıtı bulunmaktadır. Anıt üzerindeki sahnede oldukça kalabalık figürler tasvir edilmekte; merkezde bir boğanın çektiği arabada bulunan Fırtına Tanrısı yer almaktadır. Sağ elinde yay, sol elinde ise mızrak tutan kral tasvir edilmiştir. Kralın önünde üç adet *demon* ve üzerinde dağ tanrısı betimlenmiştir. Sahnede yer alan yazıtta “Göğün Fırtına Tanrısı”, “İ-tar” şeklinde

saray oğlanı, ordunun beyi Sausga-Ru-(wa)-ti” yazmaktadır. Turgut, 2015, 344; Çilingir, 2011, 137; Erbil, 2005, 84.

⁵⁷Turgut, 2015, 341.

⁵⁸Darga, 1992, 179; Erbil, 2005, 56; Murat, 2012, 137.

⁵⁹S. Ö. Savaş, “Kizzuuanalı Büyük Hitit Kraliçesi Puduhepa'nın Evlilik Anıtı İle Ölüm Anıtı”, Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Binyıl - M.S. 4. yüzyıl), *Uluslar arası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri*, İstanbul, (1999): 95– 114.

hiyeroglif yazılardan ötürü Fırtına Tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Anıt, kesin olmamakla birlikte Yazılıkaya ile olan tasvirsel benzerliğinden dolayı M. Ö. 13. yy'ın ortalarına tarihlenmektedir⁶⁰. Anıtın su kültüyle olan ilişkisi, su kaynağının yakınında yer almasından ve anıtta yer alan üç aslan-adam, dağ tanrılarını yüceltilmesinden dolayıdır.

Hitit dini inancında suyun kutsallığının ve su kültünün sanata yansıdığı kaya anıtlarını Çukurova Bölgesinde de görmek mümkündür. Bu bölgede suya bakan kayalara işlenerek oluşturulan kaya anıtlarına örnek olarak Sirkeli Anıtı verilebilir. Bu anıt, Misis-Ceyhan yolu üzerinde olup, Ceyhan Nehri yakınında yer almaktadır. Ceyhan Nehri'nin kayalıkları üzerinde yer alan Sirkeli Anıtı'nın da nehre bakan konumda nehir suyunun kutsanmış olduğunu düşündürmektedir. Anıtın üzerinde; sağ elinde yumruk yapar şekilde yüzüne doğru tutmuş olan bir figür tasvir edilmiştir. Bu figürün üzerindeki yazıttan Kral Muvattalli'nin olduğu anlaşılmaktadır⁶¹. Bilindiği gibi, Muvattalli, M.Ö. 13.yy'ın ilk yarısında hüküm sürmüştür.

Çukurova Hitit kaya anıtı örneklerden bir diğeri de Osmaniye'nin kuzeydoğusundaki Hemite Anıtı'dır. Ceyhan Nehri'ne bakan kayalığın üzerine işlenmiştir. 1.75 m. yüksekliğe sahip anıtın üzerinde sağ elinde mızrak, sol omzunda yay tutan bir figür tasvir edilmiştir. Anıta ait yazıttan bu figürün "Tarhuntapiya'nın oğlu Tarhunta" olduğu anlaşılmıştır. Bu bölgedeki kaya anıtlarının da Konya ve çevresinde olduğu gibi suya bakan kayalar üzerinde oluşturulduğu görülmektedir. Ancak Fırtına Tanrısı tasviri yerine Çukurova Bölgesi'ndeki anıtlarda mızrak – yay taşıyan savaşçı figürlerin betimleri yapılmıştır.

Sonuç olarak, Hititler, tanrıların dağlarda yaşadıklarını düşünmekteydiler ve olasılıkla suyun da dağlardaki tanrılar tarafından kendilerine ulaştığına inanmaktaydılar. Hitit, kaya anıtlarının konumları incelendiğinde bunların birçoğunun su kaynağının yakınında oldukları görülmektedir. Dağ kültü inançları gereği, işlem görmemiş anıtlar üzerinde yapılan tanrı betimi ve anıtı yaptıran kralın kendisini yüceltmesi, yer altı ve dağ tanrılarının betimleriyle de dağ kültü ve öbür dünya inancının olması anıtların ortak özellikleridir. Yazılıkaya, Fraktin vb. kabartmalarında ve Hitit mühürlerinde dağ tanrılarının tasvirleri görülmektedir. Hititler, dağdaki tanrılar tarafından sağlanan suyun "yeniden doğumu" simgelediğine ve bunun da yer altı tanrılarıyla sağlanabileceğine inanmışlardır. Suyun kutsallığından olan inançlarından dolayı su kaynaklarının olduğu yerlerde kaya anıtları

⁶⁰Erbil, 2005, 59; Darga, 1992, 180.

⁶¹P. Neve, "Regenkult-Anlagen In Boğazköy-Hattuşa", İstanbuler Mitteilungen, Beiheft 5, Tübingen, (1971): 35-36.

oluşturmuşlardır. Kaya anıtları suyun, kültürel anlamdaki boyutuyla ilgili kutsal yerler olduğu ortaya çıkmaktadır. Suyu atfedilen kutsallıktan ötürü, bu su kaynaklara yakın anıtların üzerlerine rölyefli tanrı tasvirlerine yer verilmektedir.

Anadolu'nun çeşitli yerlerine Konya çevresi (Tarhuntassa), Kayseri çevresi ve Çukurova'ya dağılım gösteren Hitit İmparatorluk Dönemi kaya anıtları birçok yönden birbirine benzemektedir.

Konumuz bakımından IV. Tuthaliya Dönemi önem de taşımaktadır. IV. Tuthaliya, Hitit kralları arasında yazılı belgeler ışığında en çok bilgi edinilen hükümdardır. Su kültürünün izlerinin görüldüğü birçok kaya anıtı IV. Tuthaliya Döneminde tarihlenmektedir. Eflatunpınar, Yalburt, Fasıllar gibi kaya anıtlarının IV. Tuthaliya dönemine tarihlendirildiği yazılı metinlerle belirtilmiştir.

2.1.2. Anadolu'da Demir Çağında Su Kültü

Tunç Çağı uygarlıklarının son bulması ile birlikte ortaya çıkan Demir Çağı'nın yeni siyasi oluşumlarında da suyun kutsallığının ve kültik ritüellerdeki varlığının sürdüğü izlenmektedir. Hitit Devleti'nin yıkılmasının ardından kurulan Geç Hitit Krallıklarında da suyun önemi vardır. Bunun en önemli kanıtı İvriz Kaya Anıtında görülmektedir. İvriz, Konya ili Ereğli ilçesi İvriz köyünde büyük bir su kaynağının etrafına konumlandırılmış sarp kayalıkta yer alan bir anıttır (Res. 2. 4.). Bu anıt, su kaynağının yanına yapılmış olması açısından Eflatunpınar'a benzemektedir. Suların dağda toplandığı alana yaptırılan anıtsal kabartma Geç Hitit Döneminin özelliklerini yansıtmaları açısından önemlidir. Anıt, 4.20 x 2.40 m. ebatlarında olmakta ve M. Ö. 8. yy'a tarihlenmektedir. İkonografik açıdan; karşılıklı duran iki figürün betimlendiği görülmektedir. Bunlar bolluk ve bereket tanrısı Tarhunzas ve Tuwana Kralı Warpalawas olarak tanımlanmaktadırlar (Şek. 2. 3.). Tarhunzasın bir elinde buğday başağı ve diğer elinde üzüm salkımı tutarken, karşısında kendisinden ebat olarak daha küçük tasvir edilmiş olan kral Warpalawas, ona dua eder şekilde betimlenmektedir. Tasvirde figürün Aram tarzı manto giymiş ve mantosunu Phryg çengelli iğneyle tutturulmuş ve Phryg ürünü kemer takmış olmasının yanı sıra, Eflatunpınar Anıtında olduğu gibi bir kaynağın yer alması da Hitit adetidir. Anıtta tasvir edilen figür üzerinde kemer ve fibula öğelerinden yola çıkarak anıtın yapılış tarihinin M.Ö. 720 sıraları olduğu düşünülmektedir.

İvriz'e benzer bir kaya anıtı da Konya'nın Ereğli ilçesi yakınında yer alan Ambarderesi Anıtı'dır. Burada da, Tarhunzas ve Warpalawas'ın tasvirleri yer almaktadır. Ambarderesi, İvriz kaya anıtının küçük bir modeli gibidir. Anıtın boyutu yaklaşık aynı büyüklükte olup,

büyük ihtimalle bitirilmemiştir. Bu kabartmanın bulunduğu kayalıklardan su çıktığı ifade edilerek buradaki kaynağın varlığı belirtilmiştir⁶².

Doğu Anadolu'nun Demir Çağı siyasal güçlerinden olan Urartu Krallığı, M. Ö. 850 – 600 yılları arasında Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresi merkez olmak üzere Kral I. Sardur tarafından kurulmuştur. Geçim kaynaklarını tarımdan sağlayan Urartularda, tarımsal faaliyetler adına su teminini için en önemli kaynak Keşiş Gölü'dür. Urartular, su gereksiniminin karşılanması amacıyla birçok baraj ve sulama kanalları inşa etmişlerdir. Buna örnek olarak, Menua (Şamran/Semiramis) Kanalı, Rusa verilebilir. Özellikle Urartular Dönemindeki su kent ilişkisi, kültürel anlamın dışında kentin su ihtiyacının karşılanması, arazinin sulanması anlamını taşımaktadır⁶³. Urartuların yapmış oldukları kanallarla daha çok içme suyu ya da sulama amaçlı kullandıkları görülmektedir.

Batı Anadolu'da özellikle Gordion'un başkent olduğu, M. Ö. 800 – 676 yılları arasında hüküm süren Frigler Döneminde dinsel törenleri hakkında ayrıntılı bilgilerin az olması, dini içerikli yazılı metinlerin azlığından kaynaklanmaktadır. Frig dininin mimariye yansımış hali olan açık hava tapınaklarının yanı sıra, mimarinin özgün anıt gruplarını oluşturan basamaklı sunaklar, altarlar, fasadlar dini inanç sistemi hakkında bilgi veren alanlardır. Frig kaya anıtlarının bir kısmında anıtlarla ilişkilendirilen ve dini anlamda kültik amaçlı kullanıldığı düşünülen kuyuların varlığına rastlanmaktadır. Anıtlar, çoğunlukla dik kayalara yakın, yerden yüksek, çevresi geniş bir alanda yapılmışlardır. Frig yerleşmeleri ve kaya anıtları, Dağlık Frigya bölgesi dışında Sivrihisar dağları ve Arayit dağı çevresi önemli yerleşim alanıdır. Fındık⁶⁴ gibi anıtların birkaç cephesinin suya bakar şekilde yapıldığı görülmektedir. Frig kaya anıtlarının su kaynaklarının yakınında yer almaktadır. Su, ritüeller sırasında bu anıtlar için gerekli bir öğe olmuştur⁶⁵.

2.1.3. Anadolu'da Antik Yunan Kültüründe Su Kültü

Yunan'da su, ilk olarak Yer ile Gök'ün yaratılma mitolojisiyle karşımıza çıkmaktadır. Deniz Tanrısı Poseidon ya da suyu koruyan peri kızları Nymphelerin suyla konusunda karşılaşılan mitolojik tanrılardır. Zeus ile Leto'nun oğlu olan Apollon'un da

⁶²Turgut, 215, 345.

⁶³Kalmış, 2017, 570; Belli, 1991, 479.

⁶⁴Fındık Anıtı, Midas Vadisi ile Türkmen Dağ'ın 60 km. kuzeybatısında yer alan Fındık Köyü'nün güneyinde Fındık Asar Kaya olarak isimlendirilen alanda bulunmaktadır. Anıt, kayalıklarla çevrelenen bir vadide yer almaktadır. Tabanı oval bir yapıya sahip bir kuyu bulunmaktadır. Bkz. V. Özkaya, "Kuyulu Anıtlar ve Friglerde Taurobolium", *Anadolu Araştırmaları*, (2011); 0(15): 295-334; Berndt –Ersöz S., "Phrygian Rock-Cut Shrines Structure, Function, and Cult Practice", Leiden, Boston, (2006): 4-7.

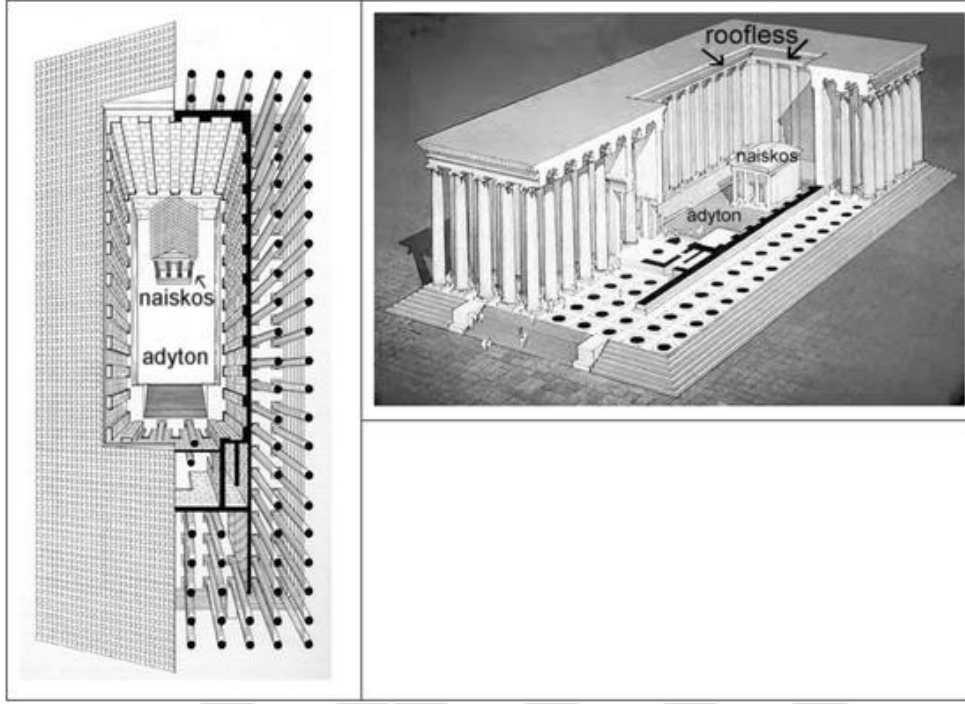
⁶⁵Berndt-Ersöz, 2006, 15.

suyla bağlantısı “sağlık ve kehanet tanrısı” olması nedeniyledir. İnsanların gelecekleri hakkında, kent kuruluşlarında, savaşlarda, toplumsal felaketlerde kehanet merkezlerine başvururlardı. Su, insanların merakla bekledikleri bu sorularına cevap sağlayan araç olarak görülmekteydi. Kehanetler ve onlarla ilgisi olan ritüellerde su, güç ve tanrısallık kazanmaktadır.

Anadolu’da Apollon’a özgü kehanet merkezleri Didyma ve Klaros’ta yer almaktadır. Her iki bilicilik merkezinde de Apollon kültünün varlığının yanı sıra, suyun kutsallığına olan inancı, kahinin suyu “esinlenme” amacıyla kullanması açısından da benzerdir.

Anadolu’da görkemli kehanet merkezleri arasında olan Didyma kutsal alanında iki su kaynağı bulunmaktadır. Kutsal alanın, ilk olarak bu kutsal kaynak ve sunaktan ibaret olduğu düşünülmektedir. Arkaik tapınak M.Ö. 6. yy’ın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Ana cephesi doğuya bakan tapınak dipteros planlıdır. İki basamaklı bir krepis üzerinde yükselen naosun üzeri açıktır. Naosun batı kısmında yer alan naiskos "Kutsal Kaynak Evi" olarak tanımlanmıştır⁶⁶. Naiskosun; arkaik tapınak ile aynı zamanda yani M.Ö. 550'den sonra inşa edildiği düşünülmektedir. Kutsal su üzerine yapılmış kuyunun yeri değiştirilmeden, Arkaik Tapınak’ın daha büyük ölçülerinde Hellenistik Dönemi yansıtan tapınak yapılmıştır (Şek. 2.1). Buradaki suyun önemi, bu suyun kehanet alırken esinlenme amaçlı ritüelde kullanılıyor olmasıdır.

⁶⁶Didyma’da Kazı ve Anıt Eser Koruma başlıklı burada sunulan belgeleme çalışması uzun yıllar Didyma kazı başkanlığını yürüten (1978–2001) ve Alman Arkeoloji Enstitüsü merkez şubesinin ilk müdürü (1981–1996) Klaus Tuchelt (1931–2001) tarafından naiskosu "Kutsal Kaynak Evi" olarak tanımlanmış ve kült heykelinin burada olmadığını ileri sürmüştür.

Şekil 2.1. Didyma Apollon Tapınağı

Didyma Apollon Tapınağında kahin, gelecekte haber almak adına ritüeli gerçekleştirmeden üç gün önce orucunu tutardı. Kehanet alma günü geldiğinde kuyudan aldığı ve kutsal sayılan suyu içerek orucunu açar, ruhunu ve bedenini arındırdıktan sonra, temiz giysilerini giyer ve ritüel için kendisini hazır hale getirmiş olurdu⁶⁷. Tanrıdan aldıkları cevapları rahibe yazdırıyordu ve cevapları bekleyen kişilere ulaştırıyordu.

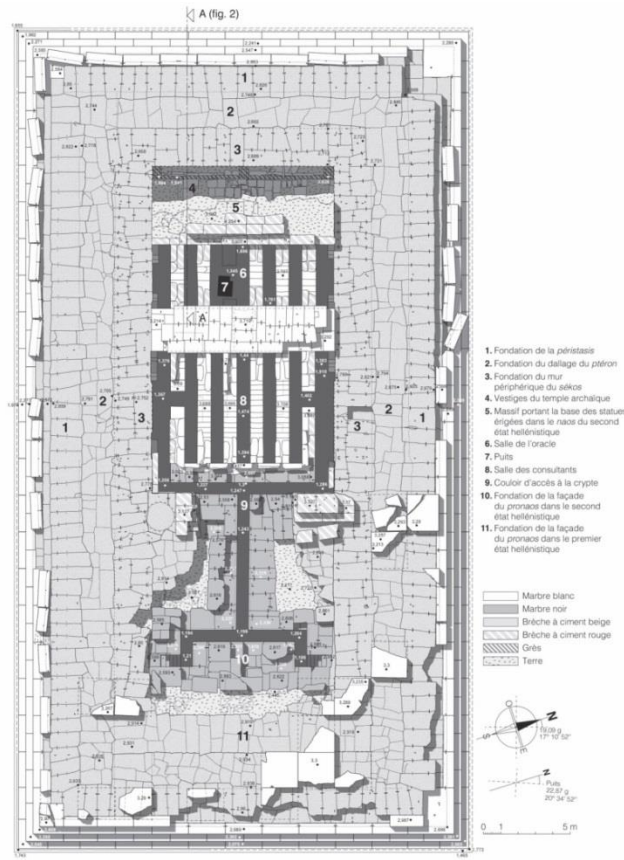
Didyma gibi bir diğer suyla ilişkili kehanet merkezi Klaros ve buradaki Apollon Tapınağı'dır. Klaros'ta Kutsal suyun varlığının Manto'nun gözyaşlarından oluştuğu efsanesinin yanı sıra, burada da kutsal sayılan suyla bilicilik yapılması önemlidir⁶⁸. Hellenistik döneme tarihlenen Apollon Tapınağı'nın arka kısmında yer alan kehanet almanın gerçekleştiği odada kutsal bir kuyuda su bulunmaktadır. Kahin, aynı Didyma'da olduğu gibi önceden orucunu tutmakta, suyla kehanet günü orucunu açtıktan, bedenini ve ruhunu temizleyip, arındırdıktan sonra tanrıyla iletişime geçmektedir. Ondan aldığı cevapları rahibe yazdırmasıyla ritüel bitmiş olmaktadır⁶⁹. Kutsal alanda gerçekleştirilmiş olan kehanetin açıklanmasının nerede yapıldığı tam kesinlik kazanmamıştır. Bilindiği gibi M.Ö. 3. yy'dan

⁶⁷H.W. Parke, "The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function", *JHS* 106, (1986): 124.

⁶⁸Manto; kehanet yeteneği olan, Apollon'un rahibesi olarak da bilinen bir kahinedir. Klaros Bilicilik Merkezi'ni kuran kişi olarak da bilinmektedir.

⁶⁹N. Şahin, "Klaros/Apollon Bilicilik Merkezi", *Ege Yayınları*, (1998): 326-328; N. Şahin, "Bilicilik Merkezi Klaros", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, (2002): 247; N. Şahin, "Kehanet ve Klaros", *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi*, (2009): 1-11; Fontenrose, 1988, 34-41; Parke, 1986, 121-131.

itibaren Didyma’da *khresmographeion* olarak adlandırılan bir mekân vardır. Olasılıkla tanrının yanıtları burada açıklanıyor, kopyalanıyor ve korunuyordu. Başvuranlar ise daha sonra kâhinin dile getirdiği kehanetin bir kopyasını alıyorlardı⁷⁰. Kehanet almada kullanılan ve kutsal sayılan bu su üzerinde yapılan çalışma sonucunda aslında, suyun kahin için “esinlenme” aracı haline gelme nedeninin, tapınağın altında bulunduğu fay hatlarının kesişim noktasında olmasından kaynaklandığı önerilmektedir⁷¹. Kutsal sudan bir miktar içtikten sonra ekstas durumuna geçiyor, tanrıya soruları yöneltiyor ve yanıtları alıyordu. Bu bağlamda kahin, suyu kutsal sayarak içtiğinde kendinden geçtiğini sanırken aslında fay hattının kırılma noktasından geçen suyun, kendisini zehirlediğini anlayamıyordu (Şek. 2.2).

Şekil 2.2. Klaros Apollon Tapınağı

⁷⁰Tanriver, 2009, 451.

⁷¹Şahin, 1998, 39; Bean, 2001, 172. Ritüel, kutsal sudan içilerek yapılıyordu. Kahin, kırk saat önceden oruç tutup, kendisini arındırdıktan sonra kaynaktan su içerek olağanüstü esin gücüne sahip olduklarına, tanrının kendisiyle konuştuklarına inanıyorlardı. Aslında “esin suyu” olarak inandıkları su, Gallesion Dağı’ndaki fay hattından geliyordu (Klaros kutsal alanının doğusunda yer alan Gallesion Dağı, Metropolis Kenti’nin de kuzeyindeki dağdır.) . Bu nedenle suyun içerisine karışan kimyasallardan dolayı kendilerinden geçtiklerinden tanrının esinlerini aldıklarını düşünüyorlardı Bkz. Uyar, 2008, 144. Bilicilik, Klaros Tapınağı’nın cellası altında yapılıyordu. Kutsal alanın batısında fay yüzeyleri saptanmıştır. Bu alandaki kayalar ve kaynak suyunda metan, etan ve etilen izleri saptanmıştır. Bu durum gazların uyuşturucu etkisi olduğunu göstermektedir.

Didyma ve Klaros kehanet merkezlerinin örneklerinin yanı sıra, bir su kaynağının üzerine inşa edilmiş olup, temenos alanındaki diğer yapıların inşasında su kültürünün öneminin büyük bir yer tuttuğu bir başka örnek Apollon Smintheus Tapınağı'dır. Su kültürüyle ilgili olarak suyun bu alanda önemi büyüktür⁷². Apollon Smintheus tapınağı; volkanik bir platoda, kaynak sularının toplandığı bir çukurluğun içerisinde, suyun üzerine inşa edilmiştir. M.Ö.2.yy'ın 2. yarısı içerisinde tarihlendirilen yapı; Hermogenes etkilerinin takip edilebileceği mimarisi ve Homeros'un İlyada'sında geçen sahnelerin bir resimli roman gibi işlenmiş olduğu plastik eserleri ile Hellenistik Çağ sanatının özgün yapıları arasında yer almaktadır. Tapınağın hemen yakınında yer alan anıtsal çeşme binası da suyun kült için önemini vurgular niteliktedir.

Apollon kültü uyarınca bilicilik merkezlerinde kehanette bulunan kahinler, kehanet sırasında; başta kaynak suyunu kullanmakla birlikte, üç ayaklı kazan, gaz, defne, *astragalos*⁷³ gibi liturjik objeler de kullanıyorlardı. Kahinler bu objeler yardımıyla tanrıdan gelen söylemleri, kişilerin gelecekle ilgili sordukları sorularla birleştirerek yorumluyorlardı. Kahinlerin, bu ritüele başlamadan ve tanrıların karşısına çıkmadan önce temiz olmaları konusuna daha önce değinilmişti. Kehanette bulunacak olan kahin de, tapınağa girecek olan rahibin de vücudunu suyla arındırmış olması ön koşuldur. *Kathairein* denilen arınma, suyla vücudunu yıkayarak olduğu gibi, kutsal mekanlara da suyun serpilmesi gerekiyordu. Çünkü arınma, ritüele katılan katılımcıların da bedenlerini temizlemesi ve kutsal mekanın da temiz olması şarttı. Ritüellerde bu arınma işlemi için kullanılan kaplara da konu kapsamında değinmek gerekir. *Perirhanterionlar*⁷⁴, kutsal mekanların girişlerine konulmakta, kabın içindeki suyla herkes ellerini yıkamakta, tanrının huzuruna öyle çıkmaktadırlar⁷⁵ (Res. 2. 5.). *Louterion* denilen yıkanma suyunun konduğu diğer kap çeşidi de ritüellerde kullanılmaktaydı (Res. 2. 6.). Letoon Kutsal Alanında da, 2015 yılı sezonunda depo çalışmaları kapsamında mermer bir *louteriona* ait 49 adet parçadan 23 adedi birleştirilerek eser Fethiye Müzesi'ne teslim edilmiştir⁷⁶ (Res. 2. 7.).

⁷²C.Özgünel – D. Kaplan, “Smintheion/Gülpınar 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları 38.Yıl”, (2018): 1 – 12; <https://www.icdas.com.tr/PageGalleryFiles/PdfFiles/Smintheion2017.pdf>; C.Özgünel, “Smintheion Troas'ta Kutsal Bir Alan”, (2001), Ankara.

⁷³Aşık kemiği olarak bilinir ve gelecekle ilgili bakılan fallarda kullanılan bir objedir. Apollon Klarios Tapınağı'nda ve Didyma'da *astragaloslar* bulunmuştur. Bkz. Şahin, 1998, 26.

⁷⁴*Perirhanterionlar*, kutsal alanların girişine konulurdu. Vücut temizliğinde kullanılan, yüksek bir ayak üzerine oturan büyük yayvan formlu kaplardır. *Khernibon* ise aynı işleve sahip olup, daha küçüktür. Yuvarlak, büyük bir üst gövdeli, kaide üzerinde duran bir kap çeşididir. Bkz. Cevizoğlu, 2008, 284.

⁷⁵Cevizoğlu, 2008, 283.

⁷⁶Atik Korkmaz-Demirtaş-Sayar-Mimaroğlu-Tek, 2016, 72.

Suyun kehanet alma işlemi sırasında kullanılan bir araç olmasının yanı sıra su, kişilerin bedenlerinin temizliği için de kullanılmıştır. Sağlıklı bir yaşam için kişisel temizliğin önemi yeni uygulamalarla değer kazanmıştır. Buna, kentlerin su kaynaklarına yakın olarak konumlandırılmasının yanı sıra, halkın su ihtiyacını karşılayacak çeşme veya hamam yapılarının, temizlik uygulamalarının gerçekleştirilmesinde önem kazanması örnek olarak verilebilir. Temizlik uygulamalarının ön planda tutulduğu, arınma amaçlı suyun kullanıldığı bir başka örnek asklepieionlardır. Asklepieionlar, Apollon'un oğlu sağlık tanrısı olarak da bilinen Asklepios'un kültü ve temizlikle bağlantılı olan tedavi alanlarıdır. Özellikle suyun tedavi edici bir araç olduğuna inanılmasından yola çıkılarak, sıcak suyla yıkanma, çamur banyosu, telkin yöntemleriyle hastalar tedavi ediliyordu. Asklepieionlara şifa bulmaya gelenler, yıkanma ve içme amaçlı suyu kullanmışlardır. Yapılan tedavi edici havuzların suyunun, insanlar tarafından kutsal kaynaktan geldiğine inanılıyordu⁷⁷. Anadolu'daki şifa merkezlerinden biri sayılan Bergama Asklepieionu'nda⁷⁸ da kaynak çeşmesinin ve üç havuzun varlığı, suyun arındırıcı etkisini göstermektedir⁷⁹. Kutsal su sayesinde hastalar, bedenlerini hastalıklardan, kötü düşüncelerden arındırarak su sayesinde arınmış bir bedene sahip olduklarına inanıyorlardı.

Hellenler tarafından gelecek hakkında haber almak için gittikleri bilicilik merkezlerinde ya da hasta olanların sağlam ve güçlü bir bedene sahip olmak adına bulundukları şifa merkezlerinde su, kutsal sayılarak bedeni arındırıcı bir araç olarak görülmüştür.

Yunan ve Roma dünyasında suyun özel anlamını yansıtan festivallerde vardır. Festivaller genel anlamda tanrı veya tanrıçalar adına düzenlenen hareket, dans, kurban adama gibi eylem biçimlerinin yer aldığı ritüel nesnelerinin de kullanıldığı gösteriler bütünüdür. Festivallerde suyun kullanımı Plynteria, Skira, Anthesteria'da görülmektedir. Plynteria; her yıl bahar ayında Athena adına düzenlenen, "yıkamak" anlamına gelen şenliktir. Thargelion ayının 25.gününde bu festival yapılırdı. Tören alayı, tanrı heykelini alarak akan bir suya gidiyorlardı⁸⁰. Temel amaç, suyla yıkanmak ve arınmaktır. Haziran-

⁷⁷E. Akurgal, "Anadolu Uygarlıkları", *Phoenix Yayınları*, Ankara, (2014): 282; C. Kerenya, "Asklepios Archetypal Image of The Physician's Existence", Second Edition, *Bolling Series LXV-3*, (1981), Princeton University Press.

⁷⁸Bergama Asklepieionu, eski çağda Epidauros ve Kos'takiler kadar önemlidir.

⁷⁹Akça, 2013, 45 – 50.

⁸⁰M.B. Hollinshead, "The Erechtheion and The Ritual of The Plynteria", *American Journal of Archaeology*, Volume 119, 2, April 2015, 1 – 14; B.A. Dawson Sherri, "The Setting and Display of Cult Images In The Archaic and Classical Periods In Greece", Master of Arts A Thesis, June 2002, Mc Master University Hamilton, Ontario, (2002): 69; A. Hart, "Year-End Festivals of The Athenian Acropolis", School of

Temmuz aylarında Demeter adına kutlanan Skira festivalinde; ritüel, kadınlar arasında gerçekleştiriliyordu. Bereket istemek adına düzenlenen bu festivalde, şarap yasak olduğundan su libasyonu yapıldı⁸¹. Ve tanrı adına kurbanlar adanırdı. Anthesteria’da⁸² ise; Dionysos adına düzenlenen festivalde asmalar budanır, şaraplar hazırlanır ve içmeye hazır hale gelirdi. İlk şarabın kutsal kaynak suyuyla karıştırılırdı. Festivalin son gününde de dualar edildikten sonra, hydrialarda taşınan suyla bedenlerin yıkanmasının ardından, ritüel bitirilirdi⁸³.

2.1.4. Anadolu’da Antik Roma Çağında Su Kültü

Romalılar sağlıklı, rahat ve temiz bir yaşama önem vermekteydiler. Romalı mühendisler tarafından başkentte veya eyaletlerdeki şehirlerde yapılmış tek ya da iki katlı olan çeşme yapılarının yanı sıra, sütunlarla veya heykellerle süslenmiş hamam yapıları, su iletim sistemleri, sarnıçlar veya kanallar bu duruma örnek oluşturmaktadır.

Yunan sağlık tanrısı Asklepios adına yapılmış olan Asklepieionlar, Roma Döneminde de kullanılmaya devam etmiştir. Bergama Asklepieionu’nun Roma Döneminde birçok yeni yapılar eklenerek, kullanımı sürdürülmüştür. Buradaki şifalı suyun hastaları iyileştirdiğine inanmışlar ve bu amaçla suyu kutsal saymışlardır⁸⁴. Özellikle askerlerin tedavi edilmesinde hem şifa merkezi hem de moral merkezi olmuştur. Vitruvius (M.Ö. 90 – 20) “Mimarlık Üzerine On Kitap” isimli eserinde de asklepieionların kaynak sularının şifalı olduğundan, bu kaynak sularının yakınına tapınaklar yapılması gerektiğinden, hastaların bu kutsal sayılan suyla şifa bulduklarından bahsetmiştir⁸⁵.

Romalılar yılın belirli zamanlarında tanrılar adına bayram ya da festivaller kutlanmaktaydı. Şehrin yöneticileri tarafından halka açık düzenlenen festivallerde su da yer almaktadır. Bu festivallere Lavatio Bayramı ve Neptunalia Bayramı örnek olarak verilebilir.

Humanities and Social Sciences, School of Languages, Cultures and World Affairs, *College of Charleston*, Volume 8, (2009): 56 – 76.

⁸¹M. Çağlayan Takımcı, “*Antikçağda Bayramlar ve Festivaller*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, (2016): 9; A.Sina, “Eskiçağda Atina’da Şenlikler”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), (2015): 42-59; N. Şahin, “Zeus’un Anadolu Kültürleri”, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, (2001): 155.

⁸²Bayramın ismi Anthesteria ve ayın ismi Anthesterion kelimeleri çiçek açmak anlamına gelen bir fiil olan anthein fiilinden türemiştir.

⁸³C. Çorbacı, “*Antikçağ Tiyatrosu ve Günümüze Yansıması*”, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (2007): 12; Çağlayan Takımcı, 2016, 36.

⁸⁴H. Çoban, “Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepieionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, I. Cilt, (2016): 98 – 109; D. Baykan, “Roma Dönemi Tedavi Mekanları”, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, (2012): 43 – 49.

⁸⁵Vitruvius, “Mimarlık Üzerine On Kitap”, Bölüm II, Mimarlığın Temel İlkeleri, (2015):10 -11.

Lavatio'nun arınmayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Nehir kıyısında gerçekleşen festivalde rahip, nehirde yıkanır. Rahibin kendisinin yıkanarak temizlendiği gibi, ritüelde kullanılacak tanrının heykeli ve kıyafetleri de yıkanır. 27 Martta kutlanan Lavatio, Kybele/Magna Mater'e düzenlenmekte olan festivalde gerçekleşen ritüelin temelinde suyun temizleyiciliği ve yıkanarak arınma ön plandadır⁸⁶. Bir diğer festival olan Neptunalia; 23 Temmuz günü kutlanan, su tanrısı Neptun adına düzenlenmektedir. Tanrıdan su istemek adına yapılan ritüelde kurban adanır⁸⁷.

Roma Döneminde festivaller haricinde dinsel anlamda suyun kullanıldığı başka alan Mithras dinidir⁸⁸. Mistik bir din ve gizemli kültürü gösteren Mithras dininde, örneğin Diyarbakır'da yer alan Zerzevan Kalesi kazılarında kanalla bağlantılı olan su çanakları ve hayvan bağlama yerlerinin bulunmuş olması bu dinde suyun ön planda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sadece erkek üyelerin katılımcı olduğu bu dine katılmak için, katılımcılara uygulanan yedi zorlu testlerden geçtikten sonra dine kabul edilmek amacıyla vaftiz olması gerekiyordu. Üyenin, vaftiz için suya batırılması gerekiyordu⁸⁹. Ritüel sırasında Mithras heykeline de bir kap su sunulurdu⁹⁰. Mithras dininde ritüellerde su faktörü, Mithra ile bağlantılıdır. Çünkü bu dinin temelini oluşturan ve kayadan doğduğuna inanılan Mithra'nın, elindeki okunu kayaya vurduğunda kayayı ikiye ayırarak içinden soğuk suyun çıkmış olması Mithra efsanelerinde yerini almıştır⁹¹. Bunlardan antik ismi Doliche olan Gaziantep'in 10 km. kuzeybatısında yer alan Dülük Baba Tepesi'nde kutsal bir mithraeum yer almaktadır. Mitra kültürüne ait ritüellerin gerçekleştirildiği doğal bir mağara içerisinde kutsal alan bulunmaktadır. Bu mağaraların duvarlarının içerisine nişler ve havuza benzer oyuklar yapılmıştır. Buradaki havuzların ritüel sırasında su için kullanıldığı düşünülmektedir⁹².

⁸⁶Ç. Dürüşgen, "Roma'nın Gizem Dinleri", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, (2011): 81; P. Borgeaud, "Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary", *Johns Hopkins University Press*, Maryland, (2004): 90; O.S. Karakuş, "Menologia Rustica Colotianum: Roma Taşrasına Ait İstisnai Bir Takvim", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:26, (2017): 315 – 336; Çağlayan Takımcı, 2016, 86.

⁸⁷Çağlayan Takımcı, 2016, 75; Karakuş, 2017, 327; H. Scullard, "Festivals and Ceremonies in Roman Republic", *Thames and Hudson*, (1981): 168.

⁸⁸Persli bir tanrı olan Mitra'nın Romalılar tarafından da kabul gördüğü ve isminin de Mithras olarak değiştirildiği ifade edilmektedir. Persli tanrı Mitra'nın adına ilk defa I. Darius (M.Ö. 521-486) Dönemi'nde rastlandığı ve Roma İmparatorluğu'nda M.S. I. yy'da yayılmaya başlamış olan Mithraizmin, III. yy'da en yaygın durumuna ulaştığı görülmektedir.

⁸⁹H. Kızıl, "Mithra'dan Mithras'ın Sırlarına Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 55, (2013): 113 – 136.

⁹⁰J. Cooper, "Mithras Mysteries and Initiation Rediscovered", York Beach, (1996), Maine.

⁹¹K.H. Akalın, "Mitra Efsanelerinin ve Mucizelerinin Hristiyanlık Üzerindeki Etkileri", *Akademik Bakış*, Sayı: 17, Temmuz-Ağustos-Eylül, (2009): 1 – 17.

⁹²P. Kuşseven, "*The Cult Of Iupiter Dolichenus: Origins And Iconography*", A Master's Thesis, Department of Archaeology and Art History Bilkent University, (2007), Ankara.

Kilikia korsanlarının Mithra'nın gücüne inanarak, onun sayesinde zafer elde ettiklerine olan inançlarından bu din, Roma'ya kadar gelmiştir. Anadolu'da Anazarbos, Tarsos'ta Mithras dinini yansıtan sikkeler bulunmuştur⁹³. Ayrıca yine Anadolu'da Kappadocia Bölgesinde Kaisareia'da, Ionia Bölgesinde Kolophon'da, Pamphilia Bölgesinde Perge'de, Pontos Bölgesinde Trapezus'ta Mithraizmin kült alanlarına rastlanmaktadır.

2.1.5. Anadolu'da Geç Antik Çağ Hristiyanlık İnancında Su

Kainatın ve canlıların sudan yaratılması, yaşanan gezegendeki suyun gerekliliği Eski Ahit'te de anlatılmaktadır. “Tanrı'nın ruhu suların üzerinde hareket ediyordu. Ve Tanrı dedi ki: Suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın⁹⁴.” ifadelerden anlaşılacağı üzere suyun gücü Tanrı'nın ruhuyla bütünleştirilerek yaşam ve madde bir arada temsil edilmiştir. Aynı Enuma Elish'te olduğu gibi burada da evrenin sudan yaratılması, tanrıların hayat vermesi konusundan bahsedilmektedir. Yahudilikte de su, aynı antik dönemde olduğu gibi arınma, yeniden doğum, kişiyi ve ruhunu temizleme aracı olarak görülmektedir. Kişiyi öldürdükten sonra vücudunu ılık suyla yıkayarak, gömülmeye hazır hale getiriyorlardı. Mezarlık ziyaretinden sonra kişiler yıkanır. Kendisini kötü bir durumdan kurtarmak istediğinde ellerini yıkayarak, manen temizleneceğine inanır⁹⁵.

Yahudilikte de Hristiyanlıkta da arınma suyla gerçekleşmekteydi. Başlangıcından beri olduğu gibi suya verilen önem ve hassasiyet Yahudilikte de devam etmektedir. İbadetlerden önce görevlilerin temiz olması, ölünün ruhunun rahata kavuşması adına yapılan yıkanma ve defin işlemlerinde yine su kullanılmıştır. Musa Peygamber'in firavunun hışmından kaçmak için ona inanan halkıyla birlikte topraklarını terk ederken peşinden gelen firavun ve adamlarından kurtulmak adına, elindeki asasını yere vurarak Kızıl Denizi ikiye ayırması mucizesi ve tanrı inancı olanların denizden geçtikten firavun ve adamlarının üzerine kapanıp, telef olmalarıyla da “su” ögesi ön plandadır.

İnançta suya yüklenen sembolik anlam “vaftiz”dir. Türkçede “vaftiz” olarak bilinen kelimeler, Fransızca “*baptême*”, İngilizce “*baptism*” olarak kullanılmıştır. Hangi dilde olursa olsun “suya dalmak, suda yıkanmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Vaftizin kelime anlamı her ne kadar suda yıkanmak gibi görünse de altında yatan inanç esasları daha önemli olmuştur. Vaftiz, kişiyi doğduğu andan itibaren Adem ile Havva'nın günahından, “asli günden”

⁹³S. Güran, “*Küçükasya'da Mithras Kültü*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (2010), İstanbul.

⁹⁴Tekvin 1 – 2.

⁹⁵Dufour, 2002, 831.

arındırmak, kişiyi doğduğu andan itibaren geçmişinden temizlemek adına belli aşamalar dahilinde suyla yapılan bir ayındır⁹⁶. Yahudilikte de kişinin sünnet edildikten sonra yapılan sınavlardan başarıyla geçmesi durumunda su havuzuna sokularak, vaftiz edilmiş olurdu. Suyla yapılmış olan bu arınmanın ruhsal anlamda kişinin yeniden doğuşunu sağladığına inanılırdı. Kişi, bedenlen doğduğu gibi, vaftiz sağlandıktan sonra eylemini tamamlamış oluyordu⁹⁷.

Vaftizi ilk uygulayan kişi, Mesih İsa'nın Şeria Nehri'nde vaftizini gerçekleştiren Vaftizci Yahya olmuştur. Hristiyan inancında da kişinin vaftiz olduğunda günahlarından arınıp, Mesih'e sığınarak, Kutsal Ruh'a erişmiş sayıldığına ve Hristiyan olduğuna inanılmaktadır⁹⁸. Vaftiz uygulamasının temel aracı olan su, inanca göre kişiyi arındırarak, yeniden hayat vermektedir. Vaftiz işleminde kullanılan su, günahlarından arınmak isteyen kişiler için yaşayan bir su olmuştur⁹⁹. Tanrı'nın insanları yaratırken suyu kullanması ve yine evreni oluştururken dahi ilk aşamasında suların tüm gezegeni kaplamasıyla adeta suyla hayat bahsedilmiştir. Önceleri İsa adına vaftiz işlemi yapılırken, birinci yüzyılın sonunda, Baba – Oğul – Kutsal Ruh adına yapılmıştır¹⁰⁰. Baba – Oğul – Kutsal Ruh üçlemesinden dolayı vaftiz edilen kişi ya da üç kez suya batırılır ya da başının üzerine üç kez su serpilirdi. Bu üçlemenin aracılığıyla kişi, suya girerek vaftiz için kendi ailesinde ayrı babası ve annesi olur. İbadete hazırlanırken de görevlilerin temiz olması gerekmektedir¹⁰¹. Vaftiz işleminin sonrasında kişiye, temizliği sembolize eden beyaz bir kıyafet giydirilir. Tören esnasında genellikle azizler başta olmak üzere bir isim konulur. Kişinin inanarak Hristiyan olmasında vaftiz olması ve suyun kutsanması aracı olarak görünmesinde rolü büyüktür. Günümüzde de halen kiliselerde vaftiz taşı denilen mermer bir kap ya da havuzda vaftizin gerçekleştirilmesi M. S. 2.yy'a dayanmaktadır. Antik Dönem ritüellerinde rahibin törenden önce giysilerini ve kendisini yıkamasında olduğu gibi, Hristiyanlık'ta da kişinin temiz olduğuna inanılması ön plandadır.

Vaftiz anlayışıyla beraber arınma havuzlarının baptisteriumlarda yer alan vaftiz teknelerinin kullanılmasıyla başlanmasıyla suyun Erken Hristiyanlık Döneminde mimariye yansımalarının devam ettiği görülmektedir. Vaftizhaneler, mekanların içerisinde kuzeye

⁹⁶Şahin, 1998, 483.

⁹⁷Eliade, 2003, 196.

⁹⁸Erdem, 1995, 142.

⁹⁹Kelly, 1968, 194.

¹⁰⁰F.L. Cross, E.A. Livingstone, "Baptism", The Oxford Dictionary of The Christian, (1974), **Oxford University Press**.

¹⁰¹Özen, 2001, 114.

yerleştirilen bir bölüm olduğu gibi, farklı yönlerde yerleştirilen ayrı mekanlar olarak da tasarlanmışlardır¹⁰². Vaftiz işlemi için kurnalar ve vaftiz havuzları tasarlanmıştır. Ayrıca kutsal yığın ve liturjik malzemelerin konulması için sunaklar da mekanlar için önemli öğeydi. Bu vaftiz mekanlarının gelişimi özetlenecek olursa; ilk vaftiz törenleri akarsu kenarlarında yapıldı ki örneğin, Şeria Irmağı'nda İsa'nın vaftiz edilmesi gibi, katakombalara yapılan havuzlar, zamanla kiliseler içinde yerini alarak, İsa'nın vaftiziyle ilgili freskler yer almaya başlamıştır¹⁰³. Vaftiz uygulamasının yapıldığı havuzların da şekli, bulunduğu yapıya göre değişiklik gösterebilmektedir.

Anadolu'daki Hristiyanlık yapılarında vaftizhaneler saptanmaktadır. Örneğin; Kilikia Bölgesi'nde yer alan Alahan Manastırındaki dikdörtgen planlı olmasının yanı sıra, Milano Vaftizhanesindeki gibi sekizgen ya da yuvarlak yapıda da olabilmektedir¹⁰⁴. Alahan Manastırı bu kapsamda önemli bir örnek oluşturabilir. Çünkü mekandan ayrı bağımsız olarak yapılmış vaftiz bölümü mevcuttur. İçindeki vaftiz havuzunun haç planlı yapılmış olduğu dikkat çekmekle birlikte, her bir kolundan aşağıya doğru yapılmış basamaklarla havuza iniş sağlanmaktadır. Ayrıca bu havuzun kayaya oyulmuş bir kanal vasıtasıyla suyun sağlandığı görülmektedir¹⁰⁵.

Efes'te yer alan Aziz İoannes Kilisesi (St. Jean Kilisesi)'nde kuzey kısmında kompleks planlı vaftizhane kısmı bulunmaktadır. Sekizgen yapıda bir vaftiz havuz ve onun çevresinde kutsal koridor, iki yanında apsisli salonlar yer almaktadır¹⁰⁶. Vaftizhane kısmında yer alan havuza iki yönden merdivenlerle inilebilmektedir.

Vaftiz uygulamasının gerçekleştirildiği ayinlerde, rahibin ayine başlamadan önce ellerini yıkaması için *ibrik* (urceus) ve *trulla* (agmanile) kullanılırdı¹⁰⁷ (Res. 2. 8.).

Hristiyanlıktaki suyun kutsallığına ayazmalarda işaret etmektedirler. Suyunun kutsal sayıldığı ve şifa bulunduğu inanan “Hagiasma” kelimesinden gelen “ayazma” lar kaynak suyunun üzerine inşa edilen yapılardır. Bunlar kiliseyle birleşik, beşik tonozlu koridora sahip, sarnıçlarda toplanan suyun künkler aracılığıyla akması sağlanan

¹⁰²F. Dirimtekin, “Baptisteri Ayasofya”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 12 -2, (1965): 54 – 64.

¹⁰³J. Daives, “The Early Christian Church”, *Anchora Books Garden City*, (1967), New York.

¹⁰⁴A. Khatcharian, “Les Baptisteres Paleochretiens”, (1962), Paris.

¹⁰⁵A. Aydın, “Kilikya ve Isauria Bölgesi Vaftiz Yapıları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: XV/1, Nisan 2006, (2006): 1 – 19.

¹⁰⁶Büyükkolancı M. “Efes St. Jean Kilisesi”, s.9. <http://egemimarlik.org/1991-2/9.pdf>

¹⁰⁷İbrik daha çok kutsal şarabın ve suyun konulması için yapılmış olan küresel gövdeli, ince boyunlu bir kap iken; trulla da aynı işleve sahip olup, küresel gövdeli, uzun saplı, üzerinde genellikle su ile ilgili deniz hayvanlarının betimlerinin yer aldığı bir kaptır. Acara, 1997, 194.

yapılardır¹⁰⁸. Ayazmaların kutsallığı aziz veya azizelerle ilişkilendirilmekte, bunların suyunun şifalı olduğuna inanıldığından, vücutta ağrıyan bölgelere bu sudan sürülmektedir. Coustantinopolis'teki Balıklı Ayazması en iyi bilinen örnektir¹⁰⁹ (Res. 2. 9.). Buradaki suyun kalp hastalıklarına iyi geldiğine inanılır ve giysiler ayazmadaki suyla yıkanır.

Çalışmada tüm bu yaklaşımlar göz önüne alındığında ikinci bölümle ilgili değerlendirme sonucuna göre; teokratik bir devlet anlayışına sahip Hititler, ritüellerini dağlık alanlarda, su kaynaklarında, açık hava tapınaklarında gerçekleştirmişlerdir. Dağlık alanlarda bulunan, Fırtına ve Dağ tanrıları ile ilişkili olarak kaya kabartmalarının su kaynakları yakınında ya da suya bakan yerlerde konumlandırılması, yer altı tanrılarıyla iletişim kurmanın yolu olması düşüncesiyle değerlendirilmelidir. Kutsal kaynak yakınına yapılan kutsal havuzlar (Eflatunpınar, Yalburt) ya da kaya anıtlarındaki (Farkın, Sirkeli, Hatip) betimlemelerde tanrıların tasvir edildiği gibi Hitit krallarının betimlemelerinde bu yapıtların aslında dinsel olduğu kadar, siyasi içerikli anlamlar taşıdığını da görmek gerekmektedir. Su kültü yapıları, gerek konumları gerekse dinsel işlevleri açısından önemli olduğu kadar, kralın gücünü göstermesi, tanrı tarafından kutsanan bir güç olduğunu gösterdiği önemli eserler olmuşlardır.

Suyun daha çok arınma, temizlenme, kötü ruhları uzaklaştırmak için yapılan uygulamaların izleri Anadolu'da Hellen dünyasında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle sağlık tanrısı Asklepios adına, kişilerin sağlıklarına kavuşmaları için yapılmış asklepieionlarda, hastalar kutsal suyla yıkanarak bedenlerini temizledikleri gibi ruhlarını da arındırmış oluyorlardı. Suyun sağlık dışında gelecekte haber almak adına tanrıyla iletişim kurma yolu olan kehanet almada da suyu, esinlenme aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Kehanet alma ritüelinin kahinin transa geçtiği alan olarak daha çok mağaraları seçiyor oluşuyla, Hitit dünyasında görülen benzer tapınımlarla karşılaşmak şaşırtıcı olmamıştır. Roma döneminde de Mithras dininin ayinlerinin de mağaralarda, suyla bedenın yıkanmasıyla başlaması bu duruma örnek oluşturmaktadır. Hristiyanlık inancı gereği, kişilerin doğduğu andan itibaren günahkar sayılma inancından dolayı, bu asli günahtan, kirli geçmişten temizlenme amacıyla suyu kullanmışlardır. Uygulanan vaftiz maddi ve manevi temizliğin ana maddesinin su olması nedeniyle vaftizlerde suyun kutsallaştırılarak kullanılmasında dinin temeline ışık tutmaktadır. Aslında farklı zamanlarda

¹⁰⁸Yüter, 2014, 38.

¹⁰⁹E. Soydan, "İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu*, İstanbul, (2013): 645 – 651.

yapılan uygulamaların az ya da çok değişmesine rağmen, suyun kutsal oluşunun devamlılığını sürdürmüş olduğu görölmektedir.

3. LETOON KUTSAL ALANI

3.1. Likya Bölgesi

3.1.1. Likya Bölgesi'nin Tarihi

M.Ö. II. bin Hitit, Mısır kaynaklarında “Lukka” veya “Lukki”, Herodotos’ta¹¹⁰ “Termilai”¹¹¹ olarak adlandırılan bölge, Homeros’un anlatımında “Lykia” olarak geçmektedir¹¹². Epigrafik belgeler ışığında, Hititçede “Lukka”, “ışıldamak”¹¹³ anlamında kullanılmakta olup, Hitit tarihinde M.Ö. 1525 – 1500 yıllarında Telipinu döneminde ve M.Ö. 1343 – 1310 yıllarında Murşili dönemlerine ait metinlerde “Lukka” olarak geçmektedir. Tell El Amarna tabletlerine göre, M.Ö. 14.yy’a tarihlenen Alasia Kralı’nın mektubunda korsanlık yapan Lukkalılardan şikayet etmektedir¹¹⁴. M.Ö. 13.yy sonlarında Hammurabi mektuplarından Lukka kıyılarına donanma gönderdiğini söylemiştir¹¹⁵. Anadolu’dan buna örnek olarak; Yalburt Anıtı’nın 9. Bloğundaki yazıtta bölgeden söz edilmektedir;

“*Lukka ülkelerini mahvettim, Wiyanawanda ülkesinde ben büyük kral... yaptım*” şeklinde bahsi olmuştur¹¹⁶. Hititlerin Hattuşa tabletlerinde “Lukkalılar” dan yani, Anadolu halkı Luvilerden bahsedilmektedir. Ugarit Kralı Ammurapi M.Ö. 12.yy başlarında “Bütün gemilerim Lukka ülkesindedir” diyerek Likyalıları işaret etmektedir¹¹⁷.

Hitit ve Mısır kaynaklarında geçen Lukkalılar, Hellen dilinde “Lycialılar” olarak geçmektedir¹¹⁸.

¹¹⁰Herodotos’un anlatımına göre Likyalılar Girit’ten gelmemişlerdir. Aksine Likyalıların yaşadıkları bölge Milyas idi ve onlara Solymler ismi verilirdi. Komşularının Termiller diye seslenmeleri üzerine sonradan Likyalılar denilmiştir (Herodotos, 2012, 94).

¹¹¹Ksanthos’taki yazıttan Likya’nın Lykçe karşılığı olan *trmmsn* sözcüğünü görmek mümkündür. Likyalılara *Τρμμελεις/Τερμμελεις* denmektedir.

¹¹²Homeros, 2008: II.875.117; V.480.163.

¹¹³“İşıldamak” kelimesini bu bölgede Likyalıların tanrısı Apollon için de Homeros tarafından “ışık soylu” sıfatı olarak kullanıldığı görülmektedir. Homeros, Apollon’u Likya’da doğmuş ya da Likyalı anlamında *lykegenes* epithetini kullanılmıştır (Koçak, 2016, 550).

¹¹⁴Lukka ya da Rwa olarak isimlendirilen bölgedeki yerel halk Sarpedon önderliğinde Troialıların yanında savaşan, yurtlarına *Trmmili* diyen *Trmnisa* halkı idi (Akşit, 1967, 75; Işık, 2010, 76). Diğer yandan Mısır firavunu Amenofis III dönemindeki Tell el-Amarna arşivine göre Lukka halkının denizlerde korsanlık yapıp, şehirlere zarar verdiklerini öğreniyoruz (S.A.B. Mercer, “The Tell El Amarna Tablets”, 2 vols. Toronto: The Macmillan Company of Canada, (1939): 200-202; Akşit, 1967, 74).

¹¹⁵T.R. Bryce, “The Lycians: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources”, *Museum Tusculanum Press*, (1986), Copenhagen.

¹¹⁶Seçer, 2011, 33.

¹¹⁷F. Işık, “Patara Dünyü, Bugünü ve Geleceği”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:29, (1991): 35-69.

¹¹⁸Bryce, 1986, 21-23.

Likya, Anadolu'nun güneybatısında yer almış olup, bugün Teke Yarımadası olarak adlandırılan dağlık bölge içerisinde¹¹⁹. Bölge, güneyde Akdeniz, batısında Karia, doğusunda Pamphylia ile komşudur. Likya; batıda Massikytos Dağı (Akdağ) ve Indos Irmağı (Dalaman Çayı)¹²⁰, doğusunda Solyma (Beydağları) ile Limyra (Alakır Çayı) Irmağı ile sınırlanır¹²¹. Finike, Demre, Elmalı Ovası ve Eşen Çayı gibi verimli ovaların ve tarıma elverişli alanların fazlalığından dolayı Likya Bölgesi tarih boyunca yerleşim için tercih edilmiştir (EK-7).

Likya Bölgesi'nin Akdeniz kıyısında oluşunun etkisiyle işlek limanlara da sahip olmasının yanı sıra antik kaynaklara göre Likya Bölgesi çam ormanları bakımından da ünlüdür. Homeros'a göre gemi inşasında kullanılan sedir ağaçlarından, Theophrastos da yine gemi yapımında kullanılan selvi ağacından bahsetmiştir¹²². Plinius'tan öğrendiğimize göre, Olympos'da yetişen safran, zeytincilik ve üzüm yetiştiriciliğinin yanı sıra özellikle Antiphellos'ta üretilen süngerlerinden bahsedilmiştir¹²³. 1 gramı için yaklaşık 8000 *murex* (deniz kabuğu) dövülmesi sonucunda oluşturulan, gümüş bir sikke kadar ederi olan mor boya da yine Andriake'den sağlanıyordu¹²⁴. Sedir ağacı ya da *murex*den elde edilen boya aynı zamanda ticaretin sürekliliğini sağlamış oluyordu. Ancak Likya Bölgesinde değişen siyasi olaylar, savaşlar, veba salgını, depremler vb. insani ya da doğal etkenler sonucunda limanların etkilerini yitirerek terk edilmesine yol açmıştır. *Murex*den elde edilen mor boyanın üretimi ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle Andriake, Phaselis'ten elde edilen mor renk, Bizans için önde gelen bir üründü. Likya Bölgesi haricinde Beyrut, Kıbrıs, Girit'ten de bu boyayı elde edebiliyorlardı. Mor renk, II. Theodosius (M. S. 408-450) döneminden itibaren sadece imparator ve ailesinin giyebildiği giysiler üzerinde kullanılan renk olmuştur¹²⁵.

Likya, M.Ö. 540'larda Pers hâkimiyeti sonucunda bağımsızlığı kaybederek Akhamenid Krallığına vergi ödemek durumunda kalmıştır¹²⁶. M.Ö. 546 – 538'de Harpagos

¹¹⁹Teke Yarımadası dağlık bir alandır. *Khelidoniai nesoi* (günümüzde Beş Adalar)'den *Hiera Akra* (günümüzde Kırlangıç Burnu)'ya kadar sahil boyu ilerlendiğinde Pamphylia'ya ulaşılır. Limyros (Alakır Çayı) üzerinden Pisidia ve Toroslar üzerinden de Kilikia'ya doğru devam eder (Akşit, 1967, 20). Strabon'a göre Likya ve Pamphylia arasındaki sınır Solyma (Tahtalı)'dır.

¹²⁰Dalaman Çayı, M.S. 74'te Likya'nın batı sınırını olmuştur. Akşit, 1967, 61.

¹²¹Erdemir – Erdemir, 2006, 574.

¹²²Akşit, 1967, 62.

¹²³Özüdoğru, 2008, 39.

¹²⁴Çevik, 2011, 408; Yılmaz, 2016, 145.

¹²⁵Yılmaz, 2016, 142.

¹²⁶Likya'da Pers egemenliğinden sonra sikkeler basılmaya başlanmıştır. Ayrıca Herodotos'un M.Ö. 545'teki Pers işgali anlatımıyla Likya tarihi tekrar yazılmaya başlamıştır. Herodotos; "...Lykialılara gelince, Harpagos ordusu Ksanthos Ovası'na indiği zaman, onlar da karşı koydular, bitmez tükenmez kuvvetlere karşı az sayı ile

İonia sahil şeridini ele geçirdikten sonra, Likya'ya saldırmıştır¹²⁷. M. Ö. 540 civarında Harpagos'un Likya fethinin ardından beylik sistemi kurulmuştur. Likyalılar için bu beylik sistemi M.Ö 550 – 360 ' a kadar devam etmiştir¹²⁸. M.Ö. 526 – 380'e kadar Likya, Pers egemenliği¹²⁹ altında kalmış, Kimon ile birlikte M.Ö. 466'da Karya ve Likya Attika – Delos Deniz Birliği'ne katılmıştır. M.Ö. 370 – 360'daki Büyük Satrap Ayaklanmalarında yer almıştır. Karia hükümdarı Maussolos'un M.Ö. 361/360 yılında satrap olarak atanınca beylikler sistemi kalkmıştır¹³⁰.

M.Ö. 333'te Büyük İskender'in Likya'ya gelmesiyle buradaki Pers hâkimiyetine son vermiştir¹³¹. İskender'in ölümünün ardından M.Ö. 310'da Ptolemaioslar Ksanthos'u ele geçirmiş olsa da bölgede hâkimiyet kurması uzun sürmemiştir. Likya, M.Ö. 301'de Lysimakhos' un, M.Ö. 281'de Seleukosların, M.Ö. 276'da Ptolemaios II. Philadelphos' un hâkimiyeti altına girdi. M.Ö. 197'de Antiokhos III (M.Ö. 223 – 187), Sardes' e doğru yola çıkarak özellikle Andriake, Limyra, Patara ve Ksanthos¹³² şehirlerinin içinde bulunduğu Likya'yı, Kilikya'yı ve Karya kıyılarını ele geçirdi. M.Ö. 188'de Roma ile imzalanan Apamea Barış Antlaşması sonucunda Likya Rhodos' a verildi¹³³.

M.Ö. 200'lerde Likya Birliği'nin oluşmasında Rhodos yönetiminin katkıları vardır. İlk olarak Limyralı Perikle tarafından oluşturulmaya çalışılan birlik, M.Ö. 168 – 167 yıllarında

dövüştüler, yiğitlikle nam aldılar, ama yenildiler, kentlerine geri atıldılar, kadınları, çocukları, hazineleri ve köleleri kaleye doldurdular ve alttan, yandan ateşe verdiler, öyle ki, yangın kaleyi yerle bir etti. Bundan böyle birbirlerine korkunç yeminlerle bağlanarak düşmana saldırdılar ve Ksanthos'ta oturanların tümü de savaşıarak ölmüş oldular...” demiştir. Harpagos, Likya'ya doğru ilerler, Likya'nın başkenti olan, Ksantos'a gelir. Ksanthoslular teslim olmayıp, kendilerinden onlarca kat daha kalabalık olan orduyla savaşa tutuşurlar. Sonuç beklendiği gibi olur, yenilirler. Bu yenilginin ardından da, Ksanthos'taki kadınlarını, çocuklarını, kölelerini, mallarını kentin yukarısına çıkarıp yakarlar, kenti de ateşe verirler. Geride kalan savaşçılarda cepheye atılarak son ferdine kadar savaşıarak can verir. Ksanthosluların ikinci toplu intiharı, benzer bir şekilde Roma'ya karşı olur. Brutus, Sezar'ı öldürdükten bir yıl sonra Roma İmparatorluğu'nu güçlendirmek için ordusuyla Likya'ya gelir. Ksanthoslular Brutus'un isteklerini kabul etmezler, savaşa tutuşurlar. Ksanthoslular kentin kenar mahallelerini yıkıp çevresine hendek kazarak Roma ordusuna oklarıyla ateş açarlar. Brutus hendeği doldurtur, Ksanthoslular şehir duvarlarının içine çekilirler. Brutus şehrin duvarlarını tahrip etmeye başlar. Çetin bir savaştan sonra güneş batmak üzereyken şehir Romalılar tarafından ele geçirilir. Şehrin düştüğünü gören Ksanthoslular evlerine koşar ve ailelerini öldürdüler.

¹²⁷Özüdoğru, 2008, 12.

¹²⁸Kolb, 2016, 36-45.

¹²⁹Likya'nın kutsal merkezi sayılan Letoon Kutsal Alanı'ndaki Apollon Tapınağı'nın bir yüzündeki Aramca metinde Pers Kralı III. Artakserkses veya oğlu Arsas' in adının geçmesiyle Likya'daki Pers egemenliği de kanıtlanmış sayılmaktadır (Özüdoğru, 2012, 100).

¹³⁰Kolb, 2016, 44-45.

¹³¹Büyük İskender'in dönemiyle Likya'nın Hellenleşme süreci de başlamış oldu. Likya sikkeleri üzerinde Hellen tanrıları görülmektedir.

¹³²Ksanthos zapt edildiğinde Antiokhos' un soyunun Apollon'dan geldiği düşüncesinden ve ailesinin Leto, Artemis ve Apollon tapınaklarında kutsanmasından kaynaklı olarak, ona ve ailesine zarar verilmemiştir. Akşit'e göre bu durumu kanıtlayan belge Leto Tapınağı'nda yer alan kitabe yazmaktaydı (Akşit, 1971: 52).

¹³³Akşit, 1971, 56; Alp, 1998, 15.

“Likya Birliği” olarak düzenli bir sisteme geçilmiştir¹³⁴. Likya Birliği, Anadolu’da özellikle Likya Bölgesinin dinsel bir merkezi olan Letoon’da federal birlik olarak bir araya gelmişlerdir. Leto adına bir araya gelen bu birlik her dört yılda bir yapılan *Rhomaia* festivalini kutlamaktadır. Tanrıça Roma adına düzenlenen bu festivalde şiir ve müzik yarışmaları, atletizm vb. etkinliklerle mali açıdan harcamalar yüksek tutularak, Romalı rahipler *agonothetes*ler tarafından düzenleniyorlardı. Birinci olanların isimleri yazılıyordu. Bu isimlere göre Letoon’a çevre kentlerden bu festival için geldikleri anlaşılmaktadır¹³⁵.

Rhodoslular dışında donanması, sahip olduğu ticaret limanlarıyla Likya’ya Pontos Kralı Mithridates VI. Eupator (M.Ö. 120 – 63)’da sahip olmak istemiştir. Bunun için Kos üzerinden Rhodos’a saldırı düzenlenmiş; ancak Kaunos üzerinde fırtınaya yakalandığından donanması zarar görerek ağır bir yenilgi almıştır. Bunun üzerine Leto’ya adanmış ağaçları cezalandırmak için kesmek istemiş; fakat Leto’nun rüyasına girmesinden dolayı bu verdiği emri geri çevirmiştir¹³⁶. M.Ö. 48/47’de Caesar ile Pompeius arasında çıkan anlaşmazlıkta Likyalıların Caesarı’ı desteklemesi üzerine Roma ile Likya arasında ittifak kurulmuştur.

M.Ö. 42 yılında Brutus Likya’ya gelerek, Ksanthos’a doğru sefer düzenlemiştir. Ancak bölge halkı tarafından büyük bir dirençle karşılamıştır. Büyük çukurlar kazmışlar, evlerini yakıp, kadın ve çocuklarını düşmanın eline geçmemesi adına öldürmüş olsalar da Brutus’un kalan kişileri köle olarak almasını engelleyememişlerdir.

Pax Romana, Likya kentleri için toparlanma süreci olmuştur. Tlos, Myra kentlerinin metropolis ünvanlarını alması, Patara kentinin planlamasında yaratılan anıtsal kamu binaları Likya Bölgesinde yaşanan Romanizasyon sürecinin anlaşılması açısından önemli örneklerdir. Çünkü Likya Bölgesinde imar faaliyetleriyle yaşanan değişim ve gelişim İmparator Traianus ve Hadrianus dönemlerinde de parlak bir noktaya ulaşmıştır.

Likya, M.S. 43 yılında Claudius zamanında Roma eyaleti haline gelmiştir. Bölgede yaşanan iç karışıklık ve yaşanan ayaklanmalardan sonra Likya Roma’nın denetimine

¹³⁴Plinius’a göre birlikteki kent sayısının 36 olduğunu söylemiş olsa da, toplam sayı 23 idi (Korkut, 2007, 136). 23 kent, merkeze bağılı bir yönetim anlayışına sahip, Roma’nın himayesinde demokratik bir yasası olan, bir meclisi ve meclis başkanına sahip birçok federe devletin bir araya gelmesiyle oluşturulan sistemli bir birliktir (İşler, 2009, 11; Metin – Lamba, 2016, 166). 23 kenti sıralayacak olursak; Amelas, Antiphellos, Aperlai, Apollonia, Arykanda, Boubon, Gagai, Kandyba, Ksanthos, Kyaneai, Limyra, Myra, Oinoanda, Olympos, Patara (ki bu kent birliğin ilk başkenti olmuştur), Phaselis, Phellos, Pınara, Rhodiapolis, Sidyma, Telmessos, Trysa, Tyberissos’tur. Strabon ise Phaselis’i Likya Birliği’ne dahil etmemiştir (Akşit, 1967, 30). Olympos, Phaselis ise, deniz korsanlarına yardım ettikleri gerekçesiyle cezalandırma amacıyla birlikten çıkarılmıştır (Öztürk, 2006, 61; Akşit, 1971, 92). Birlik, Akdeniz’deki deniz ticareti açısından önemliydi.

¹³⁵Schuler, 2016, 46-59.

¹³⁶Arslan, 2002, 127.

girmiştir. Bu yaşanan politik durumu kanıtlayan örnek Patara'da yer alan Stadiasmus Anıtı'nda yer alan "kargaşa, kanunsuzluk" kelimelerinin bulunduğu yazıt verilebilir¹³⁷. Roma'ya bağlı eyalet olarak ilk Quintus Veranius isimli bir vali Claudianus tarafından Kibyra'ya atanmıştır. Nero zamanında Pamphylia ile birleştirilerek çifte eyalet halini almıştır¹³⁸.

M.S. 141 yılında bölgede yaşanan depremden sonra, M.S. 142 ve 143 yıllarında da aynı doğa olayının yaşanmasının ardından Rhodiapolisli Opramoas Likya kentlerine yardımında bulunmuştur¹³⁹. M.S. 180'lerden itibaren Likya'da haydut sorunu baş göstermiştir¹⁴⁰. Commodos dönemi ve sonrasında Likya, prokonsüller tarafından idare edilmiştir. M.S. 3. yüzyılın başlarında Caracalla'nın öldürülmesiyle iniş ve kaos dönemi başlar. Bu karışıklıklar ve İmparatorluğun eski gücünü yitirşi Likya'ya da yansır. Barış ve imar yılları geride kalmıştır. Gordianus III döneminde (238-244) Likya'da sikke basan ve basmayan kentler bir araya getirilerek, tekrar birleştirme çabasına girilmiştir. Valerianus döneminde (253-260) Myra ile Side arasında ekonomik işbirliği ve dinsel birliğin olduğunu gösteren sikke, şehirlerin bir başına da işlerini yürüttüklerini göstermektedir. İmparator Probus (276-282) Likya'da barışın ve düzenin korunması için başkaldırıları bastırırsa da bu dinginlik uzun sürmez. 313 yılına kadar Likya ve Pamfilya aynı vali tarafından idare edilmektedir. 325 yılı meclis kayıtlarında ise Likya ve Pamfilya piskoposlukları ayrı ayrı anılmıştır. Galba dönemindeki birleşme son bulmuştur ve zaten İmparatorluğun ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ve dini Likya'nın yeni resmini oluşturmaktaydı.

M.S. 354'te Isaurialılar, başta Likya olmak üzere Pamphylia ve Lykaonia'ya saldırmışlardır. M.S. 367 – 368'te Isaurialıların yarattığı isyan ortamına, Romalı askerler

¹³⁷Stadiasmus Anıtı, bir onur anıtıdır. Likyalılar kurtarıcısı olarak gördükleri Claudius'a bir anıt ithaf etmişlerdir. Anıtın üç tarafında yazılar mevcuttur. İçerisinde Claudius'un iç savaş ortamını, kargaşayı bitirerek bölgede huzur ortamını sağladığı belirtilmiştir. S. Şahin, "Stadiasmus Patarensis Likya'nın Roma Yolları", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, Yıl:33, Sayı:136, Ocak-Nisan 2011, (2011): 89 – 128; S. Şahin, "Stadiasmus Patarensis Likya Eyaleti Roma Yolları", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, (2011): 5 – 52; F. Onur, "Patara Yol Anıtı", Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi, *YKY*, (2016): 570 – 577.

¹³⁸Nero dışında Vespasianus zamanında da Likya'ya seferler düzenlemiş, çeşitli hamam yapılarına imza atmıştır. Septimus Severus zamanında Likya'nın içlerine doğru bir yol inşa ettirmiştir. Augustus zamanında tanrı ilan edilmiş, M.Ö. 27'de Oinoanda'da kendisi adına tapınak inşa edilmiştir. Likya'da Augustus, Tiberius, Claudius, Nero, Vespasianus, Titus, Domitianus, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Aurelius Verus, Marcus Aurelius, Commodus, Septimus Severus, Caracalla, Severus Alexander, Diocletianus gibi nerdeyse tüm Roma imparatorlarının Likya Bölgesine gelmiş olduklarını söylersek abartı sayılamayacaktır. Bkz. Akşit, 1971, 120-125.

¹³⁹E. Akdoğan Arca, "Lykialı Bir Euergetes: Opramoas", *Likya İncelemeleri I*, Ed. S.Şahin, M.Adak, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, (2002): 79-90.

¹⁴⁰İplikçioglu, 2016, 60-67.

tarafından müdahale edilmiştir. Öncelikle haydutlarla, sonrasında Isaurialıların yarattıkları isyan ve kargaşa ortamının ardından, Likya Bölgesi açısından rahat geçmediği görülmektedir.

Likya'da M.S. 529 – 530'daki büyük deprem ve tsunami ve M.S. 542 – 740'a kadar devam eden veba salgını pek çok insanın ölümüne yol açmıştır. M.S. 8.yy'da Arap akınları ve korsan saldırılarından dolayı zamanla bölge terk edilmiştir (EK-8).

Likya Bölgesi'nin sahip olduğu başta Patara olmak üzere, Andriake, Finike gibi limanlar, Roma Döneminden Bizans Dönemine kadar Akdeniz ticareti açısından önemli noktalar olmuştur. Likya Bölgesinin bulunduğu coğrafya, elverişli iklim şartları bölgeler içerisinde Likya'yı ön plana çıkarmayı başarmıştır. Likya Birliği adına önemli sayılan kentler yer almaktadır. Bunların başlıcaları; birliğin başkenti Ksanthos, limanı Patara, koruma amaçlı yapıldığı düşünülen Pydneai Kalesi ve birliğin en önemli dini merkezi sayılan Letoon Kutsal Alanı'dır.

3.1.2. Eşen Ovası ve Letoon Kutsal Alanı

Letoon Kutsal Alanı; Muğla'nın Seydikemer İlçesi, Kumluova Mahallesi sınırları içerisinde, Eşen Çayı'nın batısında yer almaktadır. Kumluova merkeze 400-500 m mesafede yer alan, Kaş-Fethiye karayolu üzerinde, Kaş'a 50 km uzaklıkta bulunmaktadır. Eşen Ovası, Fethiye ve Antalya körfezleri arasında, güneye, Akdeniz'e doğru çıkıntı yapmaktadır. Eşen Çayı, Seki Çayı, Koca Çayı ile akarsu Kemer'den itibaren dar bir boğazdan çıkarak Akdeniz'e dökülmektedir¹⁴¹.

Eşen (Hitit metinlerinde Yalburt Anıtı'nda bölgenin ismi Siyanti olarak geçmektedir.) 90 km² 'lik alanıyla geniş bir ova olup, büyük kısmı kumul ve bataklıkla kaplıdır. Eşen Ovası, güneybatısında yer alan, kayaç içine gömülerek boğaz oluşturan bir akarsudur. Eşen Ovası, kayaç içine gömülerek boğaz oluşturmuş bir plato şeklindedir. Denize doğru geldiğinde, dar bir boğazdan geçerek deltaya ulaşır¹⁴² (Harita 3.1.).

¹⁴¹Öner, 2009, 2013; Akbulut ve Öner, 2016.

¹⁴²Öner, 2001, 105.

Harita 3.1. Eşen Ovası (Öner-Vardar, 2018: 300).

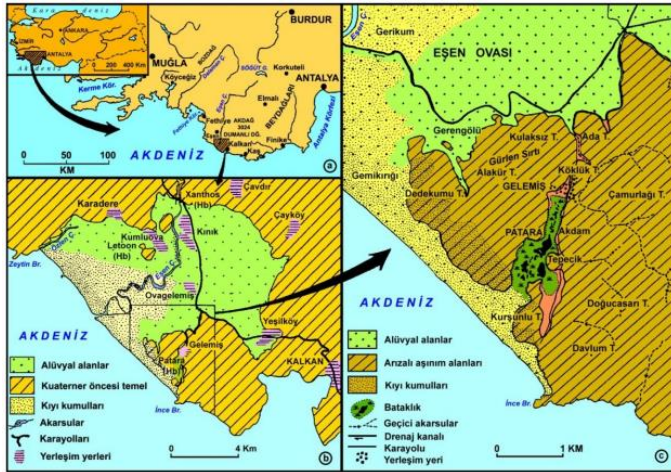
Yapılan çalışmalardan elde edilen sonuca göre yaklaşık 4000 yıl önceki seviyesinin, günümüzdeki seviyeden 4 – 5 metre daha aşağıda olduğunu, erozyon başta olmak üzere çevresel faktörlerden dolayı taşıdığı alüvyonlarla ovanın tuzlanma sorunu vardır¹⁴³. Arazide oluşan alüvyon ve bataklık, çevresinde yer alan başta Letoon Kutsal Alanı olmak üzere, Patara, Pydneai ve Ksanthos gibi kentleri de etkilemiştir. Güneyinde delta ovasından denize dökülmektedir. Menderesler çizerek akan Eşen, bol miktarda alüvyon taşıması sonucu suları sarı ve çamurlu olur¹⁴⁴. Etrafında vadiyi sınırlayan yüksek dağ sıraları mevcuttur. Kınık boğazından, batıda Özlen Çayına, oradan da Ovagölü bataklığına kadar doğu – batı yönlü geniş bir bölümü oluşturmaktadır. Taşıdığı alüvyonlar kadar içerisinde bulunan kumullardan dolayı Patara limanının dolmasına ve bataklık oluşumuna sebep olmuştur¹⁴⁵. Ovanın bugünkü görünümünü alması yaklaşık 6000 yılı (Holosen) bulmuştur. 6000 yıl önce Eşen Çayının taşıdığı alüvyonlar Eşen Körfezinin dolmasına neden olmuştur¹⁴⁶ (Harita 3. 2.).

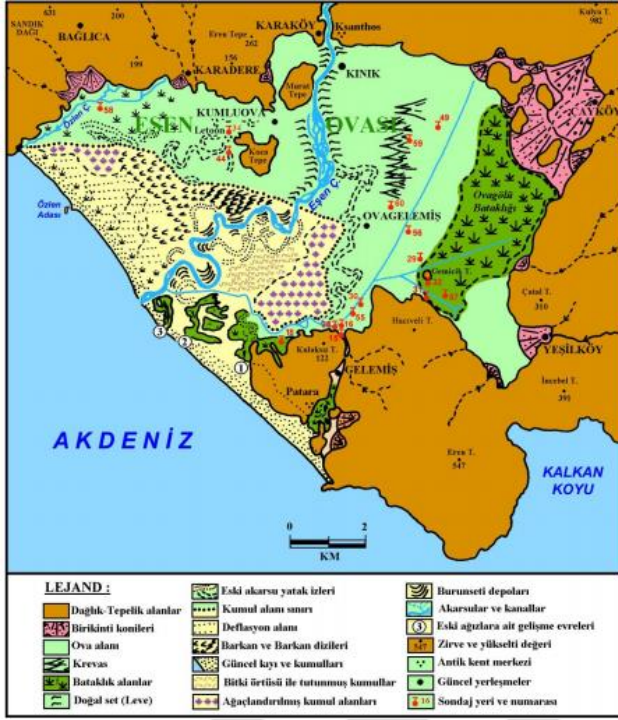
¹⁴³Sayın E. Öner'in çalışmaları gösteriyor ki; özellikle ovaya taşınan bu alüvyonlardan dolayı ovanın yükseldiği ve Letoon Kutsal Alanı'nı da bugün yaklaşık 5-6 metre bu katmanın altında kaldığı anlaşılmaktadır (Öner, 1999, 68; Öner, 2001, 114). Eşen Çayı yakınında bulunan ve suyun kaynak kısmının tatlı, ağız bölümünün tuzlu olduğu, dağ sıralarının arasında kalan Özlen Çayı'nın da yatak değiştirmesi sonucunda Letoon Kutsal Alanı'ndaki yapılar daha aşağıda kalmıştır (Bozyiğit, 1997, 52).

¹⁴⁴ E. Öner, "Eşen Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Likya Antik Kentleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, (1997): 203-242, Ankara.

¹⁴⁵Patara Limanına, günümüzden 3000 yıl önce küçük bir koyuna Likyalılar yerleşmişlerdir.

¹⁴⁶Öner ve Vardar, 2018; Akbulut ve Öner, 2016.

Harita 3.3. Eşen Ovasının Jeomorfolojisinde Letoon'un Lokasyonu (Öner-Vardar, 2018: 299.)

Likya Bölgesi'nin su yönünden zengin olması bir yana, 5.yy'ın sonunda Arbinas (ya da Erbbina) Dönemi ile önem kazanan dinsel merkez Letoon'un ismi "*Leto'nun evi*" anlamını taşımaktadır. Luvi dilinde "*annis massanassis*" yani "tanrıların anası" olarak isimlendirilmiş olup, Annis Massanassis, yani Eni Mahanahi ile çocukları Ertemi ve Natri'nin karşılığı olan Leto ile Artemis ve Apollon'un bir arada olduğu dinsel ve kutsal alandır.

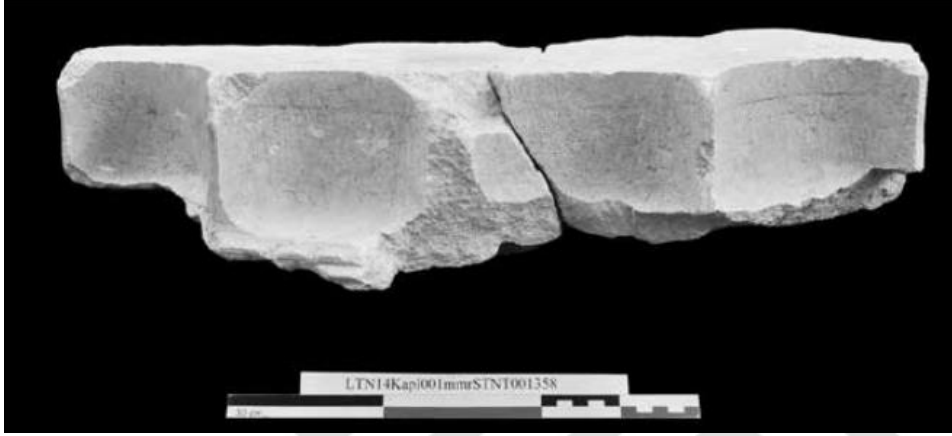
Genel anlamda kutsal alanlarda temenosun herhangi bir yerine yapıların nasıl konumlandırılacağı perspektif görünüm kazandırma gayreti içerisinde oldukları nettir. Yapıların temenosta ne tarafa planlanacağı eksen, simetri, görüş açısı etkileri göz önüne alınarak yer seçiminin önemli olduğunu göstermektedir. Dini törenlerin gerçekleştirilmesi adına propylon, stoa ya da sunak vb. yapıların yakınına tapınaklar yapıldı. Propylon, kutsal alana girişte vurgulanan önemli bir yapıdır. Temenos duvarı kutsal alanı sınırlayarak alanı koruma altına almayı sağladı. Propylonlar, temenos alanının Magnesia'da olduğu gibi tapınakların karşısına konumlandırılacağı gibi, Letoon Kutsal Alanında olduğu gibi tapınakların yönlendirilmesine bağlı olarak yana da konumlandırılabilir. Yunan tapınaklarının ön cephesinin doğuya bakması genellikle tercih edilen bir planlama durumu iken, Letoon Kutsal Alanında tapınakların cephelerinin güneye yönlendirilmeleri elzem bir durumdur. Özellikle kutsal su kaynağına yönlendirilen tapınakların varlığının yanı sıra,

Hellenistik ve Roma Dönemi mimarisinde kutsal alan planlamasında etkili olan eksen ve simetri kuralları çerçevesinde Roma Dönemini yansıtan anıtsal çeşme ve Hristiyanlık Dönemi manastırın kutsal kaynakla aynı aksta olmaları Letoon mimarisinin temel özelliğidir. Letoon’da yer alan “kutsal kaynak”ın alan içerisinde mimari dokuyla nasıl şekillendiğinin daha rahat anlaşılması adına, bu kutsal kaynağı merkez olarak seçilmesi ve bu kapsamda çevresindeki yapıları önem sırasına göre anlatılması tercih edilmiştir (Res. 3.1., Şek. 4.1.). Buna göre; Letoon Kutsal Alanında Leto, Artemis ve Apollon için inşa edilmiş görkemli üç tapınağın bir arada konumlandırıldığı “Tapınak Alanı” bulunmaktadır (Res. 3.2.). Tapınaklar, Apollon, Artemis ve Leto olarak isimlendirilmiş olup, kuzey-güney doğrultusunda planlanmıştır. Yan yana aynı aksta yer almalarının yanı sıra kutsal su kaynağına da yakındırlar ve kutsal su kaynağının konumu tapınak cephelerinin güneye bakmasında etkin rol oynadığı görülmektedir.

Yan yana sıralanmış tapınaklardan doğuda yer alan Apollon tapınağıdır (Res. 3.3.). Tıraşlanarak düzlenmiş kayalığın dibinde yer alan tapınak, 27, 97 x 15, 07 m. ölçülerindeki tapınağın son evresi 6 x 11 sütunlu, peripteros planlıdır. Üç basamaklı krepis üzerinde yükselmekte olan tapınağın, Likya mimarisine özgü, 4,9 x 7,6 m. ölçülerinde ahşap bir tapınak¹⁵⁰, in situ olarak Hellenistik Döneme tarihlenen tapınağın (3.evre) cellasında yer aldığı tespit edilmiştir. Tapınaktan önce celladaki mozaik dikkati çekmektedir. Mozağin çerçevesinin kenarları duvara tam paralel olmamakla birlikte, tapınağın cellasını bölen taş sırasına kadar uzanmaktadır. Mozaik üzerinde *lyra*, ok ile sadak ve bir rozas (?) betimlenmektedir. M. Ö. 2. yüzyıl – erken 1. yüzyıla tarihlenen mozağin orijinali bugün Fethiye Müzesinde olup, alandaki bir replikasıdır. Tapınağın üç evreli oluşunu temelinde dikdörtgen şeklindeki oluk ve deliklerden anlaşılmaktadır. Ana kaya üzerine inşa edilen bu ahşap tapınak (2.evre), Likya mimarisinde ahşabın kullanıldığını gösteren en büyük kanıt oluşturmaktadır. Ancak ilk evresinde yönünün değiştiği görülmektedir. Fransız kazı ekibi tarafından “Dor düzeni” olarak tanımlanan Apollon Tapınağı’nın, S. Atik Korkmaz ve M. B. Demirtaş tarafından 2014 yılında yapılan depo çalışmaları sırasında elde edilen bilgiler sonucunda, hem Dor hem Ionik öğelerin bir arada kullanıldığı yani “karışık düzen”de olduğu ortaya çıkmıştır. Ionik ve Dorik geisonun birlikte kullanıldığı, yivli sütunların Dorik

¹⁵⁰Tabanında ahşap hatılların yerleştirildiği köşeler vardır. Likya mimarisine özgü ahşap tapınak geleneğine bağlı kalınarak buradan, tapınağın ilk evresinin de ahşap olduğunu anlayabiliyoruz. Ahşap tapınağın tarihi olasılıkla M. Ö. 5.yy olabilmektedir. Günümüzde bu gelenek Antalya’nın Kaş ilçesine bağlı Bezirgan yaylasında görülmektedir. Likya mimarisine bağlı kalınarak yapılan ambarları günümüzde halen tahıllarını saklamak adına bölge halkı tarafından kullanılmaktadır. Ahşap kirişlerin üst üste bindirme yoluyla yapılarak çatıyı taşıyıcı birer iskele görevi de görüyorlardı.

başlayıp, İonik devam ederek Dorik başlıkla bitmesi şeklinde her iki düzen, yapı elemanlarında birleştirilmiştir¹⁵¹. Depoda yer alan parçalardan Dorik başlığa ait iki adet ekhinusun İonik üslupla birleşmiştir. Annuletlerin iki tanesinin Dorik başlıklı olup, yiv detaylarının İonik olması karışık düzeni göstermektedir. Bu parçalardan yola çıkarak, sade görünen Dorik mimari öğelerin detaylarının İonik olmasıyla iki düzene sahip bir tapınak olma özelliğini taşımaktadır (Res. 3.1).

Resim 3.1. Letoon Kutsal Alanı Apollon Tapınağı, Dorik ve İonik Karışık Düzen (Kazı Arşivi)

Apollon Tapınağının batısında Artemis Tapınağı yer almaktadır (Res. 3.5.). 9,5 x 18,5 m. ölçülerine sahip olup, ne yazık ki tam olarak günümüze kadar kalmayı başaramamıştır. İon düzeninde yapılmış yapı, *Templum in antis* planlıdır. M.Ö. 380 yılına tarihlenen Erbbina/Arbinas yazıtından tapınağın, Artemis'e adandığı anlaşılmaktadır¹⁵². Tapınağı önemli kılan durum ise; cellanın ortasında yer alan ana kayadır. Bu ana kayanın tanrıçanın evi olarak düşünüldüğünü, Hititlerden bu yana kaya kültü geleneğinin halen devam ettiğinin bir nevi kanıtı sayılmaktadır. Yazıttan dolayı tapınağın son evresinin tarihi, M.Ö.4.yy'a tarihlenmektedir. Harap durumda olduğundan dolayı başta sütunları olmak üzere üst yapı elemanları hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte kazı deposunda yer alan malzemeler açısından bakıldığında ise; yapının oldukça zarif bir işçilikle ve zarafetle süslendiği görülmektedir. Apollon Tapınağında olduğu gibi günümüze kalmamış olsa da olasılıkla ana kaya etrafında ahşap bir tapınağın (tarihi belli olmamaktadır), sonradan taş tapınağa dönüştürüldüğünü anlaşılmaktadır.

¹⁵¹Atik Korkmaz, 2018, 405-409; Atik Korkmaz S.- Demirtaş M.B., 2016, 331-346.

¹⁵²Atik Korkmaz, 2015, 197.

Letoon Kutsal Alana adını veren Leto Tapınağı, alanda en büyük tapınak olma özelliğinin yanı sıra, günümüzde mimari materyalin %80'i korunmuş tapınaklardan birisidir (Res. 3.6.). Tapınağın kuzey yarısı doğrudan kayaların üzerine yerleştirilmiştir. 15,75 x 32,25 m. ölçülere sahip olup, kutsal su kaynağına en yakın konumda bulunmaktadır. 6 x 11 m.lik Ion düzeninde peripteros planlı olan yapı, anteler arasında iki sütunun yer aldığı derin bir *pronaos* ve *pseudo opistodomos* sahiptir¹⁵³. Cellanın iç duvarları pilasterler üzerinde yarım Korinth başlıklarına sahiptir. Diğer iki tapınakta olduğu gibi ana kaya üzerine olasılıkla ahşap evreli bir tapınak dönemi yaşamıştır. Yeni yapı evresi, eski evreye göre doğruya doğru kaydırılmıştır. Tapınağın cellasında bulunan sikkeler ışığında Leto Tapınağı, M.Ö. 160 – 130 yıllarına tarihlenmektedir. M. S. 7.yy'da yaşanan büyük depremten dolayı tapınak tahrip olmuştur.

Apollon Tapınağı ile düzleştirilmiş tören yolu arasında “Üç Dilli Yazıt” olarak bilinen Likya coğrafyası içinde en önemli ünik, üç dilde yazılmış bir metin bulunmaktadır (Res. 3.7.). Söz konusu yazıt, Likçe'nin çözülmesi çalışmalarına faydalı olması bakımından önemlidir. M.Ö.337'ye tarihlenen metin, (bugün Fethiye Müzesinde bulunmaktadır) Grekçe, Aramice ve Likçe yazılmıştır. “Basileios Kaunios” tarafından yapılmış bağışın anlatıldığı bir metindir. Yazıtta 41 satırlık Likçe, 27 satırlık Aramice ve diğer yan yüzde de 35 satırlık Grekçe metin yer almaktadır. Yazıt hem Karia – Likya ilişkileri, hem Perslere karşı bağımsızlığını yitiren halklarla krallığın ilişkileri, hem de satraplarla Pers büyük kralının ilişkileri üzerinde çeşitli ipuçları vermesi açısından önem taşır. Aynı zamanda yazıtın Likya dilinin çözülmesine sağladığı büyük katkının yanı sıra diğer başka bir önemi de Likya Bölgesinde “ Polis=şehir devleti” varlığının kanıtlamasıdır. Bu yazıt, Hekatomnid sülalesinden, Maussolos'un kardeşi, Karia ve Likya bölgeleri satrapı olan Piksodaros tarafından Pers Büyük Kralı III. Artakserkes'in ilk hakimiyet yılında M.Ö. 358 yılında Ksanthos'da yayınlanmıştır. Karia tanrısı “Basileios Kaunios” için bir kült oluşturması öngörülmektedir. Yazıt aynı zamanda alınan kararların ilan edildiği merkezler arasında Letoon'u da göstermesi açısından önemlidir. Myra ile Ksanthos arasında imzalanan Isopoliteia antlaşmasının bir kopyası Myra'daki Artemis Tapınağı'na dikilirken, diğer kopyası Letoon'un kuzey portikosunun köşesinde bulunmuştur. Yazıt, kutsal alanın mali ihtiyaçlarının karşılanması, kutsal alanda hizmet verecek olan çalışanlar, bayram günleri, kurbanlar konusunda düzen ve kuralları içermektedir. Çalışmamız kapsamında “su” ile ilgili

¹⁵³Knidos Dor tapınağında da 6x11 sütunlu, peripteral planlı bir tapınak oluşu, pronaos, derin bir naos ve opisthodomostan oluşması açısından benzerdir. Opisthodomosta yarım sütunlar kullanılarak pseudo-opisthodomos olarak planlandığı görülmektedir.

olan Likçe kısmının çevirisine bakıldığında; “Kimse bu tanrılara ve onun rahibine zarar vermesin. Eğer birisi zarar verirse onu bu tanrılara, buradaki kutsal alanın anası Pntrenni’ye ve onun çocuklarına ve Eliyana’ya eli kolu bağlanacaktır. Onu Pigesere’ye teslim edecekler. Ne yapılması lazım geldiğini karara bağlayan en üst makam odur¹⁵⁴”.

Yunancanın Çevirisi: Eğer bir kimse bunlardan birini değiştirmeye kalkarsa bu tanrılara, Leto’ya ve onun çocuklarına ve Nymphe’lere karşı suçlu olsun. Ancak otorite Pixodaros’tur¹⁵⁵.

Aramice Çevirisi: Kimse tanrı Kandawas’a, onun avenelerine, onun rahibine zarar vermesin. Kim ki Leto’ya, Artemis’e, Hşatrapati ve diğerlerine zarar verirse o zaman bu tanrılar ondan hesabını sorsunlar” şeklinde yazılarak, uymaları gereken kurallar belirtilmiş, içeriğinde Leto ya da Nymphe’lerin adları anılmaktadır¹⁵⁶. Yazıtta Leto, Apollon ve Artemis ile birlikte Nymphelerinde yer almasının konumuz bakımından önemli olmasının yanı sıra, Leto’nun da M.Ö. 4.yy’ın ortalarından itibaren isminin anılması önemlidir¹⁵⁷.

Zemini taşla kaplı Kutsal Yol, Leto Tapınağı’nın güneyinde yer almakta, tapınakların krepisinin birinci basamağı ile aynı seviyede bulunmaktadır. Alan açısından önemi, kutsal kaynağın kuzeyinde yer alması ve propylondan temenos alanı arasında bağlantıyı sağlamasıdır. Yolun her iki tarafında da yazıtlar ve heykel kaideleri bulunmaktadır. İmparator Nerva’ya ve İmparator Traianus’a adanmış yazıtlı kaide bunlardan birkaçıdır. Kutsal Yol, Apollon Tapınağı’nın güneydoğusunda yer alan Arruntii Anıtı’nın önüne ulaşmaktadır.

Alanda Apollon Tapınağı’nın güneydoğusunda, tıraşlanmış kayalığın önünde Arruntii Anıtı yer almaktadır (Res. 3.8.). Likya Bölgesi’nin ilk senatörü olan M. Arruntius Claudianus’un, başarılı bir askeri geçmişi vardır. Ksanthos’ta M. S. 1.yy’da doğan Likyalı Roma senatör M. Arrutius’un yaşamıyla ilgili bilgiler içeren yazıt parçası Fransız kazı ekibi tarafından bulunmuştur¹⁵⁸. Onun adına dikilmiş iki onur yazıtı bulunmaktadır. Anıt,

¹⁵⁴C.H.Melchert,(2018).“The Trilingual Inscription of the Letoon Lycian Version”, <http://www.achemenet.com/pdf/lycian/lyletoon.pdf> (19.10.2019); E. Laroche, “La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Xanthos : le texte lycien”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année 1974*,118-1, (1974): 115-125.

¹⁵⁵H. Metzger, “La stèle trilingue récemment découverte au Letoon de Xanthos: le texte grec”, *Comptes rendus des seances de l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, Année 1974*, 118-1, (1974): 82-93.

¹⁵⁶H. Metzger, “Fouilles de Xanthos Tome VI La Stele Trilingue du Letoon”, *Institut Francais D’etudes Anatoliennes*, Paris, (1979): 137.

¹⁵⁷S. Önder, “Letoon Üç Dilli Yazıtı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kumdan Kente Patara Kıyıları* 25. Yılı, *Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 11-13 Kasım 2013, Antalya, Ege Yayınları, (2015): 437-444.

¹⁵⁸J.Des Courtis, D. Laroche, “Xanthos Letoon 1997 Kazı Raporu”, *KST 20*, Cilt:2, (1998): 134.

dikdörtgen formlu, 6.66 m. uzunluğuna; 1.65 m. genişliğe sahiptir. 7 adet taş blok üzerine oturtulan anıtın üzerinde 6.62 m. uzunluğunda, 1.45 m. genişliğinde bir exedra yer alır. Exedranın üzerinde de 9 adet taştan yapılmış oturma sırası bulunmaktadır. Oturma sırasının her iki tarafında da *grifon* ayakları bulunmaktadır. Anıtın üzerinde heykellerin bulunduğunu gösteren yuvalar vardır. Anıta ait olduğu saptanan 1,30 x 0.65x 0,46 m. ölçülerine sahip yazıtlı blok bulunmuştur. Anıt hakkında inceleme ve çalışmalar yapmış Balland’a göre; Arruntius’un dedeleri, kayınvalidesi, kayınpederi, kendi heykeli, eşi, annesi, babasına ait dokuz adet heykelin olduğunu düşünmektedir¹⁵⁹. Anıtın sağ köşesinde sadece M. Arruntius Claudianus’un annesi Arruntia Oindeme ve babası M. Arruntius’a ait yazıtların yer aldığını ortaya koymaktadır. Ancak 9 adet bronz heykelin bulunmasının, heykellerin ölçüleri dikkate alındığında, teknik olarak mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Hem Kutsal Yol üzerinde, hem de Apollon Tapınağı’nın hizasında yer alan anıt, Arruntius ve ailesinin onore edilmesi adına önemli bir konumdadır. Yani, Apollon tapınağının çok yakınındaki ve propylon’dan itibaren tapınakların önünden geçen kutsal yolun tam karşısında, Letoon kutsal alanının çok özel bir konumunda, Arruntius ailesinin onuruna inşa edilmiş bu anıt, Ksanthos ve Letoon’un sosyokültürel yapısına dair değerli bilgileri günümüze ulaştıran önemli bir yapıdır. Mimarisi ve yazıtlarına göre M.S. 1. yüzyılın sonu, 2. yüzyılın başına tarihlenebilmektedir.

Alanda tapınakların güneyinde 6. yüzyıla ait olduğu tespit edilen manastır yapısı mevcuttur. Manastır, doğu – batı doğrultusunda inşa edilmiş olup, batı yönünde yapının bir bölümü kutsal su kaynağının üzerine oturmaktadır (Res. 3.9.). Yapıda daha çok tapınaklardan alınan malzemelerin, buranın yapımında devşirme kullanıldığı görülmektedir¹⁶⁰. Yapı, üç nefe sahip olmakta ve orta nef, yan neflerden altışar ayakla ayrılmaktadır. Neflerin tabanındaki mozaikler de bitkisel, geometrik ve motiflere yer verilmiştir. Yarım daire formunda apsis doğuda yer almaktadır ve üç basamaklı bir *synthronon* vardır. Girişte zemini tuğla kaplı *atriuma* yer almaktadır. Atriumun ortasında insanların kiliseye girmeden için temizlenmeleri için krene yer almaktadır. Yapının güneydoğu kısmında *trikonkhos* planlı vaftizhanesi mevcuttur. Vaftizhanenin taban mozaikindeki yazıtta bu yapının Eutyches’in yaptırdığı yazmaktadır. 2016 yılında S. Mimaroğlu’nun alanda yaptığı kazı çalışmaları sonucunda güney yan neflerde çeşitli mekanların olduğunu ve bu mekanların daha çok mutfak, misafir odaları ve rahiplerin ders

¹⁵⁹S.H. Öztaner, “Xanthoslu Seçkin Bir Ailenin Onuruna İnşa Edilmiş Bir Anıt: Letoon Arruntii Anıtı”, *Ömer Çapar’a Armağan*, Ankara, (2012): 233-242.

¹⁶⁰Atik Korkmaz, 2015. 204.

aldıkları odalardan oluşan bir kompleks oluşturduğu tespit edilmiştir¹⁶¹. Bu açıdan yapı kompleksine “manastır” demek çalışma kapsamında daha doğru olacaktır. Çünkü manastır, bir azizin mezarı üzerine inşa edilmiş yapıyı ziyaret eden kişilerin gereksinimlerini karşılamak üzere eklenen yapı topluluklarından oluşmaktadır. Burada da yapıda iki adet mezar bölümü martyrion olarak kullanılmış ve buna bağlı olarak güneye ve batıya doğru genişleyen mekanlar inşa edilmiştir¹⁶². Manastır, kutsal kaynakla aynı aksta yer almaktadır. Ancak suyun yükselmesi sonucunda yapı terk edilmiştir.

Tapınak alanının kuzey ve doğusunda “stoalar-sütunlu koridorlar” olarak bilinen portikolar yer almaktadır (Res. 3.10.). Dor düzeninde yapılmış, M.Ö. 2.yy’ın sonunda Hellenistik Dönemde inşa edilmiş olmakla birlikte İmparator Claudius zamanında alana eklemeler yapılmıştır. Portikolar, L planlı kuzey portiko ve batı portikosu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kuzeydeki portiko, çok sayıda odanın olduğu dikdörtgen şeklinde planlanmıştır. Bu yapının kuzey kısmı imparator kültüne ait bir oda olarak tasarlanmıştır. Roma Döneminde yaşanan büyük depremlerden zarar görünce Rhodiapolisli Opramoas tarafından onartılmıştır. Odaların birinde beyaz kireç taşından yapılmış, üzerinde boğa başı ve girlandların bulunduğu Augustus sunağına ait olduğu düşünülen bir kaide yapılmıştır. Odaların birinde İmparator Traianus’un kız kardeşi Marciana’ nın adının yazılı olduğu heykel kaidesi tespit edilmiştir¹⁶³.

Alanda bulunan diğer yapı tiyatrodur (Res. 3.11.). Yapı, M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Tümtüm Tepe yamacından ovaya doğru inşa edilmiş, 36 adet oturma sırası bulunan tiyatronun tek *diazoması*, 11 adet *kerkidesi* bulunmaktadır. Likya tiyatroları içerisinde caveası çok iyi korunmuş örneklerden biridir. At nalı formunda *cavea*, *diazoma* ile ikiye ayrılmaktadır. Doğu-Batı yönünde caveanın yan duvarları olan analemmaya açılan tonozlarla ve caveayla sahne binası arasında parodos olarak adlandırılan giriş-çıkış koridorlarıyla, tiyatroya seyirci akışı sağlanmaktadır. Tiyatronun girişinde kompozit düzenli, üzerinde metopların ve maskların olduğu bir alınlık yapılmıştır¹⁶⁴. Hellenistik Dönemi yansıtan tiyatro, Roma Dönemi’ne geldiğinde İmparator Claudius tarafından

¹⁶¹Atik Korkmaz, 2018, 410.

¹⁶²Letoon Kutsal Alanı, 2016 Sinan Mimaroğlu çalışmaları, Atik Korkmaz, 2017, 410.

¹⁶³Des Courtils J., 2003, 165.

¹⁶⁴Metoplar; üç adet sakallı Dionysos, üç adet tragedy maskı, üç adet sakallı ve iki adet sakalsız erkek figürler, bir kadın komedy maskı, iki adet satyr başı ve iki adet sakallı silenos olmak üzere 16 adet maskla bezenmiştir.

eklemeler yapılmıştır. Kuzey bölümüne imparator kültüne ait bir mekan tasarlanmıştır. Tiyatroda daha çok Rhomaia festivalleri, yarışmalar yapılmaktadır¹⁶⁵.

Tiyatronun güney tonoz girişinden 1.terasa gelinmektedir (Res. 3.12.). Letoon Kutsal Alanı'nın kuzeydoğusunda oluşturulan teraslardan tüm kutsal alan görülmektedir. Kutsal alanın sınırı bu teras duvarlarıyla başlamaktadır. Teras duvarları temenos alanına kadar düz bir şekilde uzanmaktadır. Letoon Arkeolojik Araştırma Projesi (LAAP) kapsamındaki kazılarda burada akıntı toprakla gelen andezit balta kutsal alanın tarihinin Prehistorik Dönem'e kadar uzandığını göstermektedir¹⁶⁶. Ayrıca Klasik Döneme tarihlenen kazı tutan yaşlı bir kadın/erkek(?) figürlü pişmiş toprak levha ve tıp aletleri burada bulunmuştur. Tümtüm Tepe'nin yamacında duvar yapılarıyla sınırlı teras alanında yapılan kazı çalışmaları sonucunda dükkan-atölye olarak kullanılmış olabileceği düşünülen mekanlar da ortaya çıkarılmıştır. Mekanlarda gömülmüş olarak bulunan *pithos* ve döşenmiş su hattı bu durumu kanıtlar niteliktedir. Yine aynı alanda bugünkü elde edilen verilerle Basamaklı Kutsal Sunu Alanının olduğu bölümde (Res. 3.13.), kutsal alana bakan yamacının Roma Döneminde taş ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Teras alanını sınırlayan duvar tiplerinde ise Hellenistik Döneme tarihlenen düzenli ve düzensiz polygonal duvar grupları tercih edilmektedir. Yine teras alanında *Opus incertum* adı verilen Roma Döneminde yaygın kullanılan, küçük taşların harçla birleştirilmesi yöntemiyle yapılmış duvarlar tespit edilmiştir.

Teras alanının, Letoon açısından önemi, ana kayanın bulunduğu "Basamaklı sunu alanı"dır. Alanda çalışmaları gerçekleştiren B. Özdilek – S. Atik Korkmaz, düzenli gelen basamakların oluşturduğu alanın açık hava sunağı olduğunu düşünmektedirler¹⁶⁷. Açık hava sunağı olarak kullanılan alan, ana kayanın basamak şeklinde işlenmesi sonucu oluşturulmuştur. Kazılar sırasında bulunan ve adak olarak kullanıldığı düşünülen Hellenistik Döneme tarihlendirilen sağ kol, sağ el, ayak parçalarının yanı sıra Eros başı vb. terrakotalara ait parçalar, pişmiş topraktan yapılmış mortar parçası sayesinde yine bu alanın sunu alanı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Teras alanında yer alan mekanları sınırlayan duvar yapılarının

¹⁶⁵S.Atik Korkmaz, "Ana Tanrıça'nın Kenti:Letoon. In:Havva İşkan Işık-Erkan Dünder editors. Lukka'dan Likya'ya:Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi. İstanbul: *Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık*, (2015): 145-155.; Ertuğ Öner, "Letoon ve Çevresinde (Eşen Çayı Deltası) Paleo-Jeomorfolojik Araştırmalar, *Ege Coğrafya Dergisi*,10(1999): 51-82, İzmir; Öner E.- Vardar S., "Eşen Deltasının Paleocoğrafyasında Letoon ve Patara'nın Jeoarkeolojisi, *ASEAD*, 5,(6), (2018): 286-312.

¹⁶⁶ Özdilek B.- Atik Korkmaz S., "Letoon Teras Duvarları ve Geç Antik Dönem Mekanları 2015-2017 Yılları Kazı Buluntuları", *Cedrus* VI, (2018): 395-433.

¹⁶⁷ Atik Korkmaz S. - Demirtaş M.B.- Sayar M.H - Mimaroğlu S.-Tek A. T., "Letoon Kutsal Alanı 2015 Yılı Arazi Çalışmaları", *ANMED*,14, (2016): 71- 78.

en erken tarihi “rahip odası” olarak adlandırılan mekanın duvarı olup, Klasik Dönemi yansıtmaktadır¹⁶⁸. Duvar yapıları incelendiğinde Klasik ve Hellenistik Dönemde yapılmış olabileceğini düşünen B. Özdilek ve S. Atik Korkmaz, bölgede ve alanda yaşanan büyük depremler sonucunda zarar gören duvar yapılarının Roma Döneminde onarımdan geçerek yeniden kullanıldığını düşünmektedirler.

Görüldüğü üzere alanda yapıların dönemleri ve kullanım alanları farklı olsa da yapıların en önemli ortak özelliği din ve kutsal kaynak yapısı olmuştur.

¹⁶⁸Özdilek – Atik Korkmaz, 2018, 424.

4. LETOON KUTSAL ALANI'NDA SU KÜLTÜNE YÖNELİK MİMARİ DOKU

4.1. Letoon Kutsal Alanı'nda Kaynak Kültünün Varlığı

Letoon Kutsal Alanında 1950'den itibaren Likya'da Pierre Demargne başkanlığında Ksanthos kazılarına katılan J. A. H. Metzger, alanda yer alan kaynağın kutsallığı ve suyun önemiyle ilgili çok sayıda çalışmalarda bulunmuştur. Metzger, Leto-Apollon-Artemis üçlü tapınım merkezine bir dördüncü olarak asimile olan Eliyanaların mevcudiyetini gösteren kaynak suyunun varlığına da işaret etmektedir. Kendisi Ksanthos ve Letoon kazılarını 1980'e kadar sürdürmüş olup, 1980'den itibaren kazıyı C. Le Roy'a devretmiştir¹⁶⁹.

Letoon Kutsal Alanı, Likya Bölgesi içindeki dinsel kimliğiyle önem taşımaktadır. Kutsal alan olmasıyla birlikte Hadrianus Dönemine tarihlenen çeşme yapısıyla, burada su kültüne ilişkin ritüellerin yapılıp yapılmadığı sorusunu akla getirmektedir. Alanda bulunan Üç Dilli Yazıt üzerinde Leto, Artemis, Apollon'un yanında Nymphelerin de yer alması alandaki suyun önemli olduğunu kanıtlamaktadır.

Kutsal kaynak, Luvicede *Aliya*, Likçe *Eliyana*, Aramice *Hwryns*, Yunancada *Nymphe* tanrıçalarına adanmıştır¹⁷⁰. Yazılı kaynaklardan elde edilen verilere göre; Aliya, Eliyana, Nymphe olarak isim değiştirmiş olsa da kaynak kültürünün tanrıçalara adanması değişmemiştir. Likçe'de Nymphe yerine kullanılmış olan Eliyana, Letoon üç dilli yazıtında geçmektedir¹⁷¹. 1973 yılında alanda bulunan, 255 satırlık Likçe, Grekçe ve Aramca yazılmış bu üç dilli yazıtta Nymphelerin Likçe'deki karşılığı olan Eliyana ismine rastlanılmaktadır¹⁷². Lebrun'a göre Eliyana isminin kökeni "*ali(ya) – wani*" yani "havuzun sakinleri"nden gelmektedir¹⁷³. Eliyanaların yaşadığına inanılan bu kutsal kaynağın mitolojik açıdan da Hera'nın hışmından kaçan Leto'nun¹⁷⁴ dişi kurt eşliğinde iki çocuğunu alarak Letoon'a

¹⁶⁹1968'de Metzger, Hadrian Çeşmesinde; 1975-1976'da Leto Tapınağında çalışmalarda bulunmuştur. 1975'de Roma Dönemine tarihlenen kuzey portikoda heykel fragmanları bulunmuştur. 1979'da kazısına başlanan yolun propylona kadar gittiği tespit edilmiştir. 1981'de Hansen, Leto Tapınağı'nın parçalarının sınıflandırılmasını yaptıktan sonra yeniden canlandırmıştır. Le Roy tarafından Leto Tapınağının cella kısmında çalışmalar yapılmıştır. Leto tapınağının temelinde ana kayanın varlığını tespit etmiştir. 1979-1981 yılları asfalt yolun batısında kutsal alanın ana giriş kapısı keşfedilmiştir. 1984'de Artemis Tapınağının kayalık bir çekirdekten oluştuğu, Hellenistik Dönemde küçük tapınağın üzerine entegre bir tapınak inşa edilmiş olduğu, Apollon Tapınağı'nın da aynı şekilde Likya yapısına uygun yapısına göre yapıldığı çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir. Le Roy; kuzey bölgesi, Tapınak B, Tapınak A ve çeşme yapısında çalışmalarda bulunmuştur.

¹⁷⁰Özdilek-Atik Korkmaz, 2018, 397.

¹⁷¹Bryce, 1986, 179; Özudoğru, 2008, 45.

¹⁷²E. Laroche, "La stèle trilingue récemment découverte au Letoon de Xanthos: le texte Lycien", *CRAI* 118, 1974: 115- 125.

¹⁷³Lebrun, 2013, 262.

¹⁷⁴Leto'nun ikizlerini nerede doğurmuş olduğu tam olarak bilinmemektedir. Herodotos'a göre ise; Nil Nehri'nin Sebennytik denilen ağzına yakın yerde bir kent olan Buto'da, Apollon ve Artemis için tapınaklar olduğunu, yüksekliklerinin 10 kulaç kadar büyük kapıları olduğunu, tapınakların yanında geniş bir gölün varlığından bahseder. İkizlerin aslında Dionysos ile İsis'in çocukları olduğunu, Leto'nun onları süt anneleri

gelip, su kaynağını eşeleyip su çıkarması, kaynakta yıkanması ve kaynağın suyunun kutsal oluşu ve su kültürüyle bağlantılı olarak Letoon Kutsal Alanı'ndaki tüm yapıları nasıl etkilediği önemlidir. Eliyana olarak bilinen su perilerine adanan yapı, kutsal kaynak üzerinde yapılarak Hellenistik ve Roma Döneminde de etki ve önemini sürdürmüştür¹⁷⁵. Suyun etrafına tapınaklar, kilise ve çeşme yapısı yapılarak alanın dinsel işlevselliği ön plana çıkartılmış ve suyun kutsallığının devam ettiği gösterilmiştir.

1972 yılında Metzger'in çalışmalarında tapınak alanının kuzeydoğusunda bulunan M.Ö. 5 ve M.Ö. 3.yy'a ait kanallar, su toplama havuzu yapılarından yola çıkarak kaynak kültürünün varlığından bahsetmek mümkündür¹⁷⁶. Erken dönemde Metzger, Eliyanaların kültürü için ilk kez tapınak alanının kullanıldığını, özellikle de Leto Tapınağının güneyinde tanımlanan Eliyanalar ile kaynak arasında ilişkisinin olması gerektiğini düşünmektedir¹⁷⁷. Sonradan kanallarla suyun yönü değiştirilerek bugünkü alana yerleştirildiğini belirtmiştir. Ayrıca Hellenistik ve Roma dönemlerinde alanda düzenlemelere devam edilerek kült alanının, tapınak alanının güneyinde bir çeşme yapısının bulunduğu alana konumlandırılmıştır¹⁷⁸. Le Roy'un çalışmalarının sonucunda, Leto Tapınağı'nın güney duvarının ve tapınağın önündeki rampanın temelinde, dikdörtgen taştan döşeme bulunmuştur. Kutsal kaynağın bulunduğu bu nokta, tapınakları doğu-batı alanını kapatıyordu¹⁷⁹. Döşemenin olduğu yerde yapılan sondaj çalışmaları sonucunda

ve koruyucusu olduklarını söyler. Mısır dilinde Apollon'un Horos, Artemis'in ise Bubastis anlamlarına karşılık geldiğini belirtir (Herodot, 2012, 196-197). Başka bir görüşte; Syessa adında yaşlı bir kadının Leto'yu evinde ağırladığı söylenir. Araksa'da doğan İkizlerin ve Leto'nun Ksanthos'a gelerek, kurtların ona nerede su bulacağını gösterdiğine, Syessa'nın ona yiyecek verdiğine, daha sonra tapınağı kurduğuna inanılır (Fowler R. L., 2013, 519). Strabon'a göre de Ephesos'la aynı kıyıda olan Ortygia'da yer alan Kenkhrios Çayına kurtların rehberliği eşliğinde gelen Leto'nun doğumdan sonra yıkandığı söyler. Sütanne Ortygia'nın ilk kez süt verdiği kutsal yerin burası olduğu, bölgede yaşayan halkın Leto'ya yardım ettikleri söylenir. Ve yine Strabon'un dediğine göre Ortygia'da elinde asa tutan bir Leto ve elinde çocuklarla ayakta duran Ortygia'nın heykelinin varlığından bahseder (Strabon, 2000, 195). Homeros'a göre Delos'ta ikizlerini dünyaya getirmiştir. Homeros'un anlatımından bir kısımda; *"Leto, iki koluyla Fenike ağacına sarılarak dayadı çimenlere dizlerini ve çocuk gün ışığına çıkıverdi, Sevinç çiğlikleri kopardı tanrıçalar hep bir ağızdan. İşte o zaman, ey Phoibos, yıkadı seni tanrıçalar kutsal elleriyle arı, duru bir suda, yepyeni bir kundağa sardılar, incecik, kar gibi ak bir kundağa, sonra başına altın şeritler doladılar, anası emzirmedi altın kılıçlı Apollon'u, Themis tanrıça nektar sundu ona ve bal gibi ambrosia sundu ölümsüz elleriyle. Dile gelmez bir sevinç kapladı yüreğini Leto' nun. ... Çiçekler içindeydi şimdi, çiçekler içinde Delos, tıpkı ormanlarla kaplı bir dağ doruğu gibi. Ey uzağı vuran Apollon, ey gümüş yaylı, kimi vakit çıkarsın kayalı Kynthos 'un doruğuna atkılarda dolaşırsın, İnsanlar arasında kimi vakit, sensin efendisi Lykia 'nın, sevimli Maionia 'nın efendisi Miletos da senindi, kıyıda ki o büyüklü şehir senin malın"* (Erhat, 1972: 47).

¹⁷⁵Cavalier, 2011, 78; Des Courtils 2009, 65.

¹⁷⁶H. Metzger, "Deux sanctuaires des eaux d'époque perse ou hellénistique ancienne au Létôn de Xanthos.", Actes du colloque sur la Lycie antique II, *Librairie d'Amerique et d'Orient*, Paris, (1980): 21- 28.

¹⁷⁷J. Bousquet, 1992, 158; Metzger, 1968, 60; Cavalier, 2011, 79.

¹⁷⁸C. Le Roy, "La source sacrée du Létôn de Xanthos et son dépôt votif", *BAntFr*, Paris, (1988): 127-132; Le Roy, 1987, 217.

¹⁷⁹C. Le Roy, "La source sacrée du Letoon de Xanthos et son depot votif", Bulletin de la Societe Nationale des Antiquaires de France, (1990): 125-131; J. Des Courtil (2001). "Xanthos et le Letoon au Ile siecle a.C.",

Hellenistik Dönemden çok daha eskiye bir seviyeye güney yüzünden 30 derecelik açıyla güneydoğuya doğru inen basamaklar bulunmuştur (EK- 16: Res. 4.1.). Basamakların uzunluğu 4.40 metre, yüksekliği 2.25 metredir. Anıtsal merdivenin dibi dolguludur. Hellenistik tapınağın yüksekliğine doğru eğimli zemin üzerine düzenlenmiştir. Basamakların taşlarının Hellenistik tapınağın alt yapılarının yapımı sırasında kullanılan taşla aynı olduğu tespit edilmiştir. Büyük kayanın etrafında çıkarılan basamalarla Leto Tapınağı'nın ilk evresindeki ana kayaya ulaşmayı sağlıyordu. Tapınağın güneybatısındaki çalışmada bakir toprağa gömülmüş temele rastlanılmıştır. Bu basamaklar Leto Tapınağı'nın ilk basamağına ulaşmayı sağlayan dikdörtgen taşa yaslanarak oluşturulmuş, malzemesi ve yapılışı itibariyle de birbirine yakın zamanlarda yapıldığı görülmektedir. Hatta basamaktaki bazı taşların M.S. 5.yy'a tarihlenen manastırın inşasında da kullanılan malzemelerde rastlandığı tespit edilmiştir. Propylondan girildiğinde çokgen basamaklardan çıkılarak tapınakların kayalık bölgesine ulaşıldığı anlaşılmıştır. Alanda süregelen sel olayından dolayı taşların bozulduğu tespit edilmiştir. Taşların sudan kaynaklı neme dayanamaması ve yumuşak hamur kıvamında döşemelerin bolzumasından dolayı seviyelerin geri doldurulduğu görülmektedir¹⁸⁰. M.Ö. 6. yy'dan M.Ö. 1.yy'a tarihlenen pişmiş toprak adak figürinleri bulunmuştur¹⁸¹(Res. 4.2.). Bu açıdan bu noktanın birincil kült noktası olduğu söylenebilmektedir¹⁸². Bulunan adak figürinlerinin Leto'ya mı yoksa su tanrıçalarına mı adandığı sorusunu hemen akla getirmektedir. Bu sorunun yanıtının Leto olmayacağı olasıdır. Çünkü Leto Tapınağı'nın güneyinde bir rampayla alanın düzenlenmiş olması, özellikle de Leto Tapınağı'nın Hellenistik Dönemde inşa edilmiş olmasıyla tespit edilen figürinlerin Eliyanalara adanmış olduğunu görmek gerekmektedir. Hem arkeolojik hem epigrafik buluntular ışığında Letoon Kutsal Alanında Eliyana yani akkultürasyona uğrayarak değişen Nymphelere ait bir tapınının, su kültürünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültürün Letoon açısından önemi düşünüldüğünde üçlü tapınım alanı olan Leto-Artemis-Apollon'un yanı sıra Nymphe kültürle birlikte dördüncü bir tapınımında olduğu ortaya çıkmaktadır.

Letoon Kutsal Alanı dışında su tanrıçalarının varlığına kanıt oluşturabilecek örnekler mevcuttur. Ksanthos kentinde görkemli bir anıt olan Nereidler Anıtı'nda Nymphelerin

boks.openedition.org/ausonius/7248; Hansen E., Le Roy, C., "Sur le premier temple de Leto", *Fouilles du Letoon de Xanthos (1970-1973)*, (1976): 326-334.

¹⁸⁰Hansen E.-Le Roy H., "Le Temple De Leto Au Letoon De Xanthos", *Fouilles De Xanthos XI*, (2012), Aarhus University Press.

¹⁸¹Hansen E., Le Roy C., "Au Letoon De Xanthos: Les Deux Temples De Leto", *Revue Archeologique, Nouvelle Series, Fasc. 2, Etudes sur les relations entre Grece et Anatolie offertes a Pierre Demargne*, 2(1976): 317-336.

¹⁸²C. Le Roy, "Le development monumental du Letoon de Xanthos", *Revue Archeologique*, (1991): 341-342.

heykellerinin varlığının yanı sıra; Patara'dan elde edilen yazıtın üzerinde de “Kharippos kızı Mausdis, Nymphelerin rahibesi” ifadesine yer verilmesi; isminin anlamının “kaynak suyunun biriktiği havuz” anlamına gelen Arneai kentinde bulunan, üzerinde Nymphe figürünün tasvir edildiği III. Gordianus Dönemine tarihlenen sikke bu kanıtların başlıcalarıdır¹⁸³. Böylece ele geçen epigrafik, arkeolojik ve nümizmatik bilgilerden yola çıkarak, Eliyanaların kültü yani suyun kutsal sayılmasında, Anadolu'da en yoğun görüldüğü yerin Likya Bölgesi olduğunun söylenilmesi yanlış olmayacaktır.

Çalışma kapsamında bahsedilen Letoon Kutsal Alanında yer alan kaynak kültürünün Eliyanalar varken neden Nympheler ile anıldığı sorusu akla gelmektedir. Alanın kökeninin Anadolu'ya bağlanması yanlış olmayacaktır. Çünkü alanda özellikle ana kaya inancının oluşu, kayanın kendisinin kutsal olduğu inancı Hititlerle benzerlik göstermektedir¹⁸⁴. Artemis ve Apollon tapınaklarının ana kaya üzerinde ahşap evrelerinin yapılmış olması ana kaya kült inancının varlığıyla özde benzeştiğini göstermektedir. Hem tapınakların iç evrelerinin kayadan oluşması, hem de teras duvarları çalışmaları sırasında bulunan basamaklı kaya sunaklarının varlıklarından dolayı, buranın açık hava tapınım alanı olabileceği düşünülmektedir. Özellikle alana bulunan Eni Mahanahi'nin yani “*tanrıların anası*”nın varlığı alandaki kültürün varlığının Nymphelerden önce Eliyanaların var oluşunu kanıtlar niteliktedir (Res. 4.3.). Kabaca taştan yontulmuş, oval gözlü, yuvarlak yanaklı Eni Mahanahi'nin heykelinin arka kısmının yontulmadan düz bırakılmış olmasıyla, bir kayalığa yaslanmış ya da bir nişe oturtulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Heykelin isminin Bronz Çağ Döneminde Luvi tanrıçası olan “*annis massanassis*” isminden türemiş olmasında dahi onun Yunanlı olmadığını göstermektedir¹⁸⁵. Laroche'a göre, *massan(i)*- tanrı için kullanılır ve kökeni *mahan(a)*'dır¹⁸⁶. Bu kelimelerin birleşiminden oluşan *anni-massani* “tanrıların annesi” ne karşılık gelmektedir. Le Roy'a göre, Eni Mahanahi'nin asimile olarak Leto'ya dönüştüğünü düşünmektedir¹⁸⁷.

Letoon Kutsal Alanında arkeolojik verilerden yola çıkılarak kaynak kültürünün varlığından bahsedilmektedir. Her ne kadar kaynak kültürünün asimile olarak Nymphelere ait olduğu düşünülse de, özellikle Artemis Tapınağında yer alan ana kayanın bozulmadan, önce ahşap evreye sonra da tapınağın günümüze kalan son evresine dönüştürülmesi bize alanda

¹⁸³L. Robert, “Hellenica, Recueil d'Epigraphie, de Numismatique et d'Antiquités Grecques 10, *Librairie d'Amerique et d'Orient*, Adrien- Maisonneuve, Paris, (1950): 215.

¹⁸⁴Işık, 2010, 78; Melchert, 2011, 114.

¹⁸⁵Bryce, 1986, 534.

¹⁸⁶Melchert, 2011, 199.

¹⁸⁷Bousquet, 1994, 358; Işık, 2010, 76.

“ana kaya inancının” varlığını göstermektedir. Bu bağlamda, hem Eni Mahanahi’nin varlığı hem de yunik bir eser olan Üç Dilli Yazıt’ta Eliyana isminin geçiyor oluşuyla birlikte alan için kaynağın Nymphelerden öncesinin var olduğu anlaşılmaktadır.

4.2. Letoon Kutsal Alanı’nda Hellenistik Dönemde Kaynak Yapısı: Yapay Mağara

Letoon Kutsal Alanında yer alan kaynak yapısının Hellenistik Dönemde nasıl şekillendiğine öncelikle bakmak gerekir. Letoon Kutsal Alanında yapıların büyük bölümünün yapıldığı dönem Hellenistik Dönemdir. Letoon, Hellenistik Likya Birliği Döneminde bölgenin kutsal merkezidir.

Letoon Kutsal Alanında, kaynak tarafından beslenen, temenos alanının güneybatı köşesinde yer alan, Hellen inancında “Nympheler¹⁸⁸” olarak bilinen su tanrıçalarının yaşadığına inanılan bir mağara yer almaktadır. Önceki bölümde anlatıldığı üzere alanda Nymphelerin varlığını kanıtlayan, Letoon’da önceki yıllarda Fransız ekibin alanda yapmış olduğu kazılar sonucunda elde edilen heykel kaidesinde Erbinna/ Arbinas’ın Grekçe ve Likçe yazılmış olan yazıtta; “*Artemis ve Nympheler Gergis’e, atalarına bahsettiklerinden az olmayan ebedi şerefi bahşetsin.*” şeklinde dize yer almakta olup, babası Gergis için istekte bulunmaktadır¹⁸⁹. Alanın kuzey kısmında bulunmuş yazıt üzerinde de “*Gaius Iulius Deinos Nymphelere adadı*” sözü yer almaktadır¹⁹⁰. 1965 yılında bulunan, Hellenistik Döneme tarihlenen yazıt üzerinde “*καὶ Νυμφῶνς (... ve Nymphelere)*” ifadesine yer verilmiştir¹⁹¹.

¹⁸⁸Nympheler, Zeus’un kızları olan su perileri olarak bilinmekle beraber, denizde olanlara Nereus, tatlı sularda yaşayanlara Naiaslar, dağlarda yaşayanlara Oreaslar, meşe ormanlarında yaşayanlara Dryaslar olarak bulundukları yaşam alanlarına göre isimlendirilmişlerdir (Bkz. Nardo, 2002, 107). Irmaklara ve yer altından çıkan tatlı su kaynaklarının su tanrıçaları; Okeanidler, Nereidler, Naiaslar’dır. Okeanidler; büyük tanrı Okeanos ile Tethys’in kızlarıdır. Bebeklerin bakıcıları olan, bebekleri koruyucu güçlerdir (Bkz. Larson, 2007: 30). Okeanos’un soyundan olan Nereus’un kızları olup, tuzlu suların tanrıçalarıdır. Denizcileri ve balıkçıları koruduklarına inanılır. Nereidler’in en ünlüleri Poseidon ve Thetis’tir. Genellikle bir yunus üzerinde betimlendikleri gibi, mezarlarda öteki dünyanın anlatımında da yer verilen betim olmaktadır. Vazolarda Nereid betimi, en erken M. Ö. 6.yy’da görülmeye başlamıştır (Bkz. Şahin, 2007, 10; Dağlı, 2011, 10). Eroslar ile birlikte olup, kithara, lir gibi aletleri çalarken betimlenirler. Pitane, Thebai gibi isimleri olduğu gibi Anadolu’da da Salmis, Korkyra gibi isimleri vardır. Oreiaslar, dağlarda, mağaralarda yaşayan; Epimelidler, çayırlarda yaşayıp, hayvan sürülerini koruyan; Melisalar, bal arılarını koruyan tanrıçalardır. Değişik türlere, yaşadıkları yerlere göre çeşitlilik göstermiş olsa da Apollon’un sütanneliğini yapmış olmaları ve müziği, dansı çok sevmeleri ortak denebilecek özelliklerindendir. Apollon ile olduğu gibi Nympheler Artemis ile de ilişkilendirilirler. Artemis gibi doğayı koruyan, dağlarda avlanma imkanı veren tanrıçalara Homeros’un Odyseia destanında da karşılaşılmaktadır: “...Artemis elinde oku, oradan oraya koşarsa nasıl, koca Taygetos ya da Erymanthos Dağları boyunca, Nympheler Kalkanlı Zeus’un kızları, sıçrar durur kırlarda onunla birlikte, bir hoş olur yüreği Leto’nun, Artemis başıyla, alnıyla geçer hepsini” (Bkz. Homeros, 2006, 127). Nymphelerin bir soyu olan Naiaslar ise; bataklıklarda, kaynaklarda ve çeşmelerde tatlı sularda yaşayan tanrıçalardır. Genellikle kehanet ya da hastaları iyileştirici etkileri ile ilişkilendirilirlerdi (Bkz. Dağlı, 2011, 11).

¹⁸⁹Bousquet, 1992, 158; Dağlı, 2011, 90.

¹⁹⁰Balland, 1981, 20.

¹⁹¹J. Bosquet, “Inscriptions du Letoon de Xanthos”, *REG* 107, (1994): 359.

Alanda yer alan kaynak yapısında, Hellenistik Dönem boyunca ritüellerin devam ettiği sanılmaktadır¹⁹². Alanda kutsal suyun çıkış noktasına konumlandırıldığı düşünülen insan eliyle oluşturulmuş bir mağaranın yapımı bu durumu kanıtlar niteliktedir (Res. 4.4.). Mağaraların Nymphelerin yaşam alanı olduğuna olan inancın etkisiyle, Hellenler Döneminde kutsal sayılıyordu. Mağaraların, insanlık için ilkel dönemlerden günümüze kadar gelene kadarki süreçte sığınma, barınma, korunma gibi niteliklerle bütünleştirildiği görülmektedir. Mağaralar aynı zamanda da tanrıyla iletişim kurabilen kişiler için mistik alanlar olmuştur. Çünkü ilahi güçlerin mağaralara girilerek sağlandığına inanılıyordu. Tanrılar için sunu yapılan kutsal alan olması dışında, mağaralar kehanetle ilişkilendirilirdi. Mağaraların kehanetle olan ilişkisini gösteren önemli merkezlerden biri Lebadeia'da yer alan Trophonios'tur. Kahin, orada mağaraya inerek, tanrıyla iletişime geçer, kehaneti alırdı¹⁹³. Mağaraların; karanlık, sessiz yerler olması ve tanrının kendileriyle orada kahinlerle daha rahat iletişime geçeceğine olan inançtan dolayı kehanet yeri olarak düşünülmüş olabilir.

Apollon'un bulunduğu kutsal alanlarda Didyma ve Klaros'ta olduğu gibi suyun toplandığı bir alan içinde olmasıyla, kaynağın, mağaranın ya da kuyunun var oluşları açısından benzerlik taşımaktadırlar. Alabanda'da Apollon'a ait olduğu düşünülen mermer havuzun varlığı; Smintheion'da Smintheus Apollon Tapınağı'nın kaynak suyunun üzerine inşa edilmiş olduğu ve yakınındaki çeşme yapısının da kültle ilgili olabileceği; Hierapolis'te kehanet binası ve çeşme yapısının yer alması¹⁹⁴ ve özellikle çeşme yapısındaki suyla arınmanın sağlanmış olabileceği düşünülmekte olup, verilen örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nymphelerin yanı sıra Apollon Tapınağı ve kaynak suyunun yer alması Letoon'unda bir kehanet merkezi olarak işlev gördüğünü düşündürmektedir. Ancak Letoon Kutsal Alanında bu bağlamda mağaranın kehanet almak için yapıldığını kanıtlayan arkeolojik verilerin olmayışından dolayı Letoon'un bir kehanet merkezi olduğu söylenememektedir. Yalnızca Hellenistik Dönemi yansıtan kutsal sayılan suyun üzerinde yapay bir mağaranın varlığından bahsedilebilmektedir¹⁹⁵. Kışın yağın mevsimsel yağmurlar, yazın ise artan sera sularının etkisiyle günümüzde mağaranın tonozlu üst yapısı daha net görülmektedir. Mağara, tonozlu, yani eliptik profilli üst yapıya sahiptir. İsoDOMİK yapıda masif taş bloklar, harçla karıştırılarak homojenize bir görünümde dir. Olasılıkla

¹⁹²Le Roy, 1987, 217.

¹⁹³Akar Tanrıver, 2009, 404.

¹⁹⁴Gürdal, 2007, 75-109.

¹⁹⁵Delphi'deki Arkaik Döneme tarihlenen Kastalia Çeşmesi'nde mağaranın girişini oluşturan kayadan çıkan suyun toplanması için havuz bölümüne ve heykellerin konulacağı üç nişin kayanın içine oyulmuştur. Eğer bir kaynak ,mağaranın içinden akıyorsa doğal olarak korunduğuna inanılırdı Bkz. Erol, 1999, 14.

tonozun çökmesini engellemek adına, bel kısmında harç fazla kullanılmıştır. Yan duvarlar, üst kısımda birleşirken alacağı basıncın direncini kırmak adına, yan duvarlar daha kalın tutulmuştur. At nalı şeklinde bir sunağın varlığından bahsedilmektedir¹⁹⁶ (Şek. 4. 2.). Mağaranın batısı, kuzeyi ve güneyi duvarlarla sınırlandırılmıştır. Buradaki kutsal suyun Arkaik Dönem içinde de tapınım görmeye devam etmiş olduğunu düşündüren, Fransız kazı ekibi tarafından burada Arkaik Dönem pişmiş toprak heykelcikleri tespit etmeleridir¹⁹⁷. Çeşme yapısını besleyen kaynağın, kayalık alandan geldiği anlaşılmıştır¹⁹⁸. Hellenistik Dönemden itibaren doğal mağaraların taklidi olan bu yapay mağaranın içerisinde, kutsal kaynak için gelen ziyaretçilerin adaklarını bıraktıkları bir taş seki bulunmaktaydı¹⁹⁹. Kaynak üzerinde yapılan çalışmalarda pişmiş toprak figürinlerin, adak amacıyla bu sekiye konulduğu düşünülmektedir. Ayrıca 2018 kazı sezonunda depoda yer alan pişmiş toprak el ve ayak figürinleri üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda buraya gelen kişilerin daha çok Nymphelerden sağlık dilemek adına adakta bulunduklarını anlaşılmaktadır (Res. 4. 5.). Z. Erdem'e göre bölgede fil hastalığından muzdarip olan kişilerin bu kaynak mağarasına gelerek, sağlıklarına kavuşabilmek adına adaklar adadıkları görülmektedir²⁰⁰.

Kaynak suyunun ve kaynak mağarasını sınırlandırılarak, belli bir alanda suyun toplanmasını sağlamak adına Hellenistik Dönemi yansıtan duvar yapısıyla çevrelenmiştir. Değişen kaynağın etrafına duvarlar yapılmıştır²⁰¹ (Res. 4.1).

¹⁹⁶Le Roy, "La source sacree du Letoon de Xanthos et son depot votif", *Bulletin de la societe nationale des antiquaires de France*, Paris, (1988): 127-129.

¹⁹⁷Le Roy, 1991, 341-342.

¹⁹⁸Le Roy, 1988, 127.

¹⁹⁹Courtils, 2003, 160 – 163.

²⁰⁰Z. Koçel Erdem, "Letoon Kutsal Alanı Pişmiş Toprak Figürinleri", Yayınlanmamış Bildiri, Letoon Araştırmaları Çalıştay II, Başkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü ve Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi-Büksam, 10 Mayıs 2019, Avni Akyol Konferans Salonu, (2019), Ankara.

²⁰¹Le Roy, 1987, 218.

Resim 4.1. Yapay Mağarayı Çevreleyen Polygonal Bloklarla Örülen Duvar (Kazı Arşivi).

Bu duvarların kutsal kaynağı sınırlamasının yanı sıra, Hellenistik Dönemde işlev görmüş dikdörtgen şeklinde taş bir yol yapılmıştır. Bu yol, tapınak alanının batısında, kaynağın kuzeyinde yer almakta olup, batı duvarında bulunan propylona yönlendirilmiştir. Propylonun eşiğinin yükseltilerek kutsal alana nüfus eden suya bariyer görevi görmesi için bloklar yapılmıştır²⁰². Yani, kutsal yolun bir tarafı kaynağa baktığından dolayı suyun yükselmesini önlemek amacıyla kaldırım tabakayla kaplanarak yol yükseltilmiştir²⁰³. Ancak alanda yapılan akıntı toprağın temizlenme işlemi sırasında Arkaik Döneme tarihlenen diğer bir yolun varlığı tespit edilmiştir. İçerisinde İmparator kültüne ilişkin odanın planlandığı kuzey portikoya çıkan sütunlarla desteklenmiş Arkaik Yol, Kutsal Yol'un işleve geçmesiyle etkisini kaybetmiştir (Res. 4. 7.).

4.3. Letoon Kutsal Alanı'nda Roma Döneminde Kaynak Yapısı: Anıtsal Hadrianus Çeşmesi

Hellenistik Dönemde Nymphé olarak anılan su tanrıçaları Roma Döneminde de aynı isimle anılmaya devam etmektedir. Su tanrıçaları için adanan yapı, kutsal kaynak üzerinde yapılarak Roma Döneminde de etki ve önemini sürdürmüştür²⁰⁴. Bu durumu kanıtlayan veri olarak; Roma Dönemine tarihlenen ve 1969 yılında tespit edilen bir yazıtta; “Αλεξων

²⁰²Des Courtils, “From Elyanas to Leto: The Physical Evolution of the Sanctuary of Leto at Xanthos”, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, **BAR International Series 2034**, (2009): 63-67.

²⁰³Le Roy, 1989, 182.

²⁰⁴Cavalier, 2011, 78; Des Courtils 2013, 130-132.

Φιλεταιρου Λητοί ”Απολλωνι Ἀρτεμιδι Νυμφαῖς εὐχην (Philetairos oğlu Aleksos, Leto, Apollon, Artemis ve Nymphelere adadı)” şeklinde belirtilmesi verilebilir²⁰⁵.

Letoon Kutsal Alanında su kültürünün Roma İmparatorluğu Döneminde de gösterdiği sürekliliği yansıtan başlıca mimari veri kutsal su kaynağının batısında incelikle tasarlanmış anıtsal bir çeşme yapısıdır²⁰⁶ (Res. 4.2).

Resim 4.2. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Hadrianus Çeşmesi (Kazı Arşivi).

Rankhe bezemeli üstyapıya sahip portikonun büyük bir havuzu çevrelediği anıtsal çeşme Hadrianus Dönemine tarihlenmektedir. Çeşmenin cephesi kutsal kaynakla karşılıklıdır. Kaynak üzerine konumlandırılmış bu anıtsal çeşmede su ve kutsallık kavramları arasında ilişki kurulmaya devam edildiği görülmektedir. Anıtsal yapının, 16 m. çapına sahip yarım dairesel planlı bir havuza sahip olduğu görülmektedir²⁰⁷. Düzlemi çevreleyen portikonun yarı dairesel şekli yarım ay görünümlü benzer havuzlar, Olympia’daki Herod Atticus ya da Leptis Magna’nın nymphaionunda da karşımıza

²⁰⁵J. Bosquet, “Inscriptions du Letoon de Xanthos”, *REG* 107, (1994): 359.

²⁰⁶Des Courtils, “From Elyanas to Leto: The Physical Evolution of the Sanctuary of Leto at Xanthos”, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, Ed. Charles Gates, Jacques Morin, Thomas Zmimmermann, *BAR International Series*, England, (2009): 63-67.

²⁰⁷Hellenistik Dönem çeşme yapısında U planlı daldırma havuzunun ve etrafında yer alan sütunlarla meydana gelen U planlı portiko düzeniyle devam etmektedir. U planlı bu çeşme yapıları, Roma Döneminde de yaygın olarak görülmeye devam etmiştir. Plinius’un anlatımlarına göre, nymphaionların, sarkıtlı mağaralardan ortaya çıktığını söylemiştir. Çeşme yapısını kökenini mağaralar oluşturmuştur. Efsaneye göre Amaltha isimli nymphanın Zeus’u mağaraya götürerek onu orada beslemiştir. Roma Dönemi çeşme yapılarının ortak özellikleri mağara yapılarını örnek almaları, yarım daire planlı olmaları, tavanlarının yarım kubbe biçimli olmalarıdır. Bkz. Erol, 1999, 26.

çıkılmaktadır. Çeşmenin üst yapısının dekoratif mimari elemanlarla süslenmiş olduğu alandaki entablatur parçalardan anlaşılmaktadır (Res. 4. 9.). Batı yönde yapının merkezinde, içinde heykellerin yer aldığı düşünülen kare planlı bir mekan bulunmaktadır. Bu alanda yer alan sütunun, bir heykelin kaidesi olarak işlev gördüğü, kaidenin tarihlemesinin de Hellenistik Dönem sonu Roma Dönemi başlangıcı olduğu düşünülmektedir²⁰⁸. Kare mekanda eşiklerden yola çıkılarak kapı tespit edilmiştir²⁰⁹ (Res. 4. 10.).

Temelini kutsal kaynak suyundan alan havuz yapısının çevresini sınırlayan, *Opus incertum* denilen, Vitruvius'un Roma Dönemi yaygın olarak kullanıldığını söylediği duvar yapısı ile çevrelenmiştir. Duvar yapısının, taşlıklı ve düzensiz *polygonal* olduğu görülmektedir. Eksedranın²¹⁰ sağ ve solunda yer alan mekanların duvar yapılarında iki boy taş kullanılarak yapılmış *isodomik rektogonal* yapı karşımıza çıkmaktadır. Eksedranın iç duvarları ve kavisli alanın dış duvarları, harç plakalarla, mermerler süslenmiş olup, demir kramponlarla tutturulmuştur²¹¹ (Res. 4.3, Res. 4.4, Res. 4.13., Res. 4.14.). Exedranın kuzey-güney doğrultusunda dik kesen kalın duvar izine rastlanmıştır. Ayrıca anıtsal çeşme yapısında, terasla bu çeşme yapısı arasında iletişimin kurulmasını sağlayan merdiven bulunmaktadır.

Resim 4.3. Letoon Kutsal Alanı. Anıtsal Hadrianus Çeşmesi Duvar Yapısı (Kazı Arşivi).

²⁰⁸Metzger, 1968, 62.

²⁰⁹N. De Chaisemartin, “Le portique- exedra d’Hadrien au Letoon de Xanthos: aperçu sur les recherches en cours”, Bulletin de la Societe Nationale des Antiquaries de France, (2012): 192-206.

²¹⁰Eksedralar, Yunanlılarda heykellerin sergilenmesi için kullanılıyordu. M.S.1.yy’dan sonra Roma’da da görülmeye başlamıştır Bkz. Erol, 1999, 32.

²¹¹Metzger, 1968, 60.

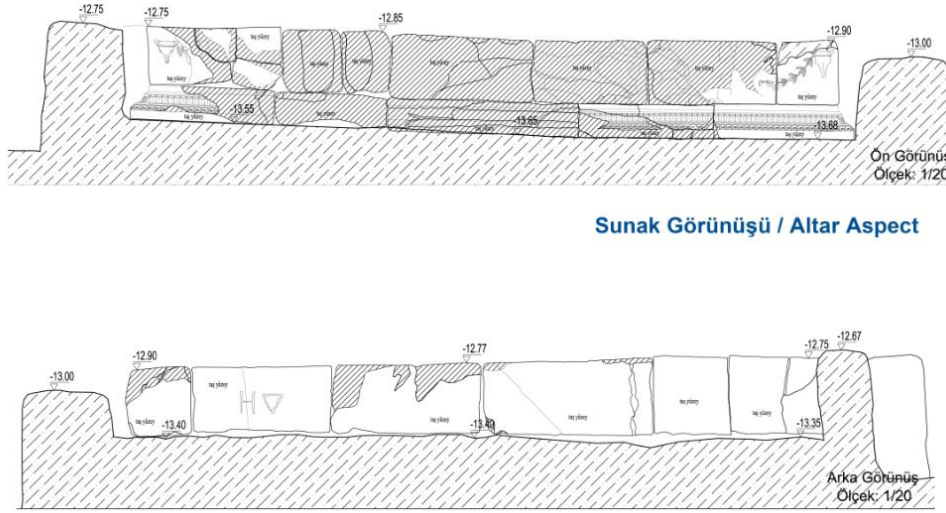
Resim 4.4. Letoon Kutsal Alanı. Anıtsal Çeşme Yapısının Polygonal ve Rektogonal Bloklarla Örülen Duvar Yapısı (Kazı Arşivi).

Çeşmenin Hadrianus Dönemi olarak belirlenmesinde tarihlendirici kriter olarak, gerçekleştirilen kazılar sonucunda burada İmparator Hadrianus'a Likya Birliği'nin büyük başrahibi tarafından adanmış bir heykelin ithaf yazıtının ele geçmesi olmalıdır. Ayrıca yine anıtsal yapıda yapılan çalışmalarda başında diadem bulunan kadın başı heykelinin de Hadrianus' un eşinin olabileceği düşünülmektedir. Hadrianus' un kentlere yapmış olduğu ziyaretler sonucunda kentlere sağladığı mali destekten memnuniyetini göstermek isteyen halk, onun adına heykeller yaptırarak ya da festivaller düzenleyerek muhtemelen kendisini onore etmiş oluyordu (Resim 4. 15.). Hadrianus' un alanda yer alan çeşme yapısıyla anılmasında da bu etkiler mevcut olmalıdır. Kısacası, Eliyanalarla başlayan suya verilen kutsiyet kavramının Yunan kültürünün etkisiyle Nymphe'ye dönüşerek Roma mimarisi çatısı altında bütünleşmesini sağlıyordu.

Malzeme açısından Leto Tapınağı'nın taşlarının yer almış olması da kült yerinin sonradan yapılan düzenlemelerle oluşturulduğunu göstermektedir. Yapılan çevre düzenlemeleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Hem ibadet hem de bir arındırma özelliği olan suyun alanda yer verilmesi ve alanın bu yapıyı ön plana çıkartacak şekilde düzenlenmiş olması suyun ne denli önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Çeşme yapısının kuzeyinde, batı yönünden kutsal alana girişi sağlayan ve günümüze yalnızca temelleri ulaşmış olan *propylon* (Anıtsal Kapı) yer almaktadır. Kapının tarihlenmesi belli değildir. Propylondan itibaren doğudaki Arruntii Anıtı'na kadar uzanan, zemini taş kaplı, iki yanı yazıt ve heykellerin kaideleriyle sınırlandırılmış olan Kutsal Yol bulunmaktadır. Su kaynağının yanından ilerlemeyi sağlayarak basamaklarla yükselerek temenos alanına yönlendiren Kutsal Yol' a Roma Dönemine M. S. 2. yy'a tarihlenen yazıtlar ve heykellerin bulunduğu kaideler

eklenmiştir²¹². Leto Tapınağı'nın güneybatı köşesinde yer alan ve İmparator Traianus'a ithaf edilmiş 1,75 m. yüksekliğindeki yazıt ile yolun güneyinde yer alan İmparator Nerva'ya ithaf edilmiş olan yazıtlar dikkat çekicidir.

Alana ilişkin ilk argüman Letoon'a hakim olan teraslardır. Terasların düzenli şekilde tıraşlanmasıyla oyulmuş, düzleştirilerek alt teras oluşturulmuştur. Terasları destekleyen portikolar inşa edilmiştir. Bu portikolardan kuzey portikosu, yan yana sıralanan odaların bulunduğu dikdörtgen şeklinde planlanmış olup, batı portikosunun dik açılı uzantısını oluşturmuştur. Kuzey portikonun özellikle kuzeybatısında yer alan odanın zeminin süsleyen mozaik (mozağin tarihi M.Ö. 2.yy'ın sonu), su tabakasının altında kalıyordu. Kuzeyden güneye su akışının olması, Metzger'in buradaki su kültüyle alakalı olabileceğini düşündürmüştü; ancak kazı çalışmalarında suyun kültel olmaktan ziyade bir rezervuar amaçlı kullanıldığı, bir su sirkülasyonun olduğu tespit edilmiştir. Burada yer alan heykel kaidelerinden bu heykellerin; Agrippa, Lucius Caesar, Gaius Caesar, Julia'nın olabileceği düşünülmektedir²¹³. Bitişik odada ise, günümüze kadar kalmayı başarmış, beyaz kireçtaşı bir kaidenin üzerinde boğa başı ve girlandlarla süslenmiş, olasılıkla Augustus Dönemine M.Ö. 1.yy'ın sonuna tarihlenen büyük tabanlı sunak yer almaktadır (Res. 4.5).

Resim 4.5. Letoon Kutsal Alanı Kuzey Portikosunda Yer Alan Augustus Sunağı (Kazı Arşivi)

²¹²Le Roy, 1982, 227.

²¹³A. Davesne, "La region des portiques du Letoon de Xanthos", *Comptes rendus des seances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, (2000): 615-631.

Portikonun diğerk ucundaki odada ise İmparator Traianus'un kız kardeşi Marciana'nın isminin yazılı olduğu heykel kaidesinden bahsedilmektedir M.S. 1.yy- 2.yy'a tarihlenen bu odalarda imparator ve ailelerine ait epigrafik ve arkeolojik verilerden yola çıkılarak kuzeydeki portikonun "Ethnikon Kaisareion" yani İmparatorlar Tapınağı olarak kullanıldığını söylenebilir. Yaşanan yangın ve deprem gibi doğal afetlerin ardından Rhodiapolisli Opramoas tarafından onarım görmüştür. M. S. 140-150 yılları civarında Opramoas isimli hayırsever Likya'da yaklaşık 20 kente finanse ettiğı paralarla yeniden yapılandırma çalışmalarını yürütmüştür. Oenoanda, Telmessos, Myra, Rhodiapolis, Ksanthos gibi kentler bunlardan bazılarıdır. Letoon Kutsal Alanında da inşa edilen batı ve kuzeyde Hellenistik Döneme tarihlenen portikolarda, batı tarafı temenos duvarına yaslanmış, kuzeydeki portiko da ise Julius Caesar 'ın aile üyelerinin heykellerinin yer aldığı odalar vardır. Kuzey portiko, yaşanan yangının ardından yenilenme döneminde arkaya doğru genişletilmiştir. Roma Döneminde İmparator Claudius'un döneminde portikoda yaşanan yangının ardından eklemeler yapılmıştır²¹⁴.

Kutsal kaynak üzerine Hellenistik Dönemde inşa edilmiş kaynak mağarasının aynı aksına, Hadrianus Dönemine tarihlenen anıtsal çeşmede Hadrianus için kare bir mekan yaratılarak imparatorun kutsallaştırılmış olduğu görölmektedir. Benzer şekilde kutsal alanı sınırlandıran portikolardan, özellikle kuzeyde yer alanın bir odasının İmparator Kült Odası olarak tasarlandığı görölmekte olup, Augustus'a adanmış bir sunağın varlığı da Roma'da yaygın olan kült geleneğine uygundur.

İnsanları tanrısallaştırma, Hellen ve Roma dünyasında yoğun bir gelenektir. Din alayışına göre tanrısallaştırılacak kimselerin genellikle devlet adamı olmaları düşüncesi vardı. İskender'in M.Ö. 332-331'de Ammon'u ziyaret etmesinin ardından oradaki rahiplerin Ammon'un oğlu olarak kendisini selamlamış olmaları Hellenler dünyasında "tanrısallık" kavramına iyi örneklerden birini oluşturmaktadır. Roma Döneminde de halk, imparator adına şenlikler düzenleyerek, kamusal ya da dini yapıları imparatorları adına adayabiliyorlardı. Artık Roma'nın lideri olan imparatorların ön plana çıktıkları görölmektedir. İmparatorlar, Roma'nın gücünü sembolize ettiğinden ayrıcalıklı durumu teşkil etmektedirler. Sunu sunmak, imparatorlar adına festivaller düzenlemek gibi faaliyetler dini inanışların içinde yer almakla birlikte, sadece insanların taraflarını ve sadakatlerini

²¹⁴L. Cavalier, J. Des Courtils, "Opramoas Et la Vallee Du Xanthe", Dessales, Helene and Camporeale, Stefano and Rizzo Antonia, Arqueologia de la construccion II, Los procesos constructivos en el mundo Romana: Italia y provincias Orientales, *Anejos de AESPAL VII*, (2010): 411-418.

belirlemek adına yaptıkları davranış biçimi olarak algılanmalıdır. Letoon'da olduğu gibi portikoda imparator kült odasının ya da Augustus sunağının olması, İmparator Hadrianus adına heykelin kutsal kaynak üzerine yapılmış kaynak mağarasının aynı aksında konumlandırılan mekana yerleştirilmiş olması, halkın imparatorlara minnetlerini göstermeleri adına en yüksek durum olan “onurlandırma” fikrinin benimsenmesi şeklinde bu durumu açıklamak mümkündür. Ancak Hristiyanlık Döneminde, Hristiyanların “tek tanrı” inancının etkisiyle imparatora sunu sunup, ibadet etmeleri dinen mümkün değildir. Letoon açısından Hristiyanlık döneminde imparatorluk kültleri terk edildiği, tapınakların malzemeleri manastırın inşasında kullanıldığı, kaynağın kutsal olduğu kabul edilmekle beraber, kültüsel anlamda etkisini kaybettiği görülmektedir.

4.4. Letoon Kutsal Alanı'nda Geç Antik Dönemde Kaynağın Durumu

Hristiyanlığın kabulü sonrasında da Letoon Kutsal Alanında suyun taşıdığı dinsel önemin sürdüğü görülmektedir. Alanda tapınakların güneyinde M.S. 5- M.S. 6.yüzyıla ait erken manastır yapısı mevcuttur. Manastıra gelen kişilerin temizlenmelerini sağlamak amacıyla yapının atrium kısmı suya yakın şekilde yapılmıştır. Yapı kompleksinin kaynak üzerinde yer alması da kutsallık kavramının Geç Antik Dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

Vaftiz, kişileri asli günahattan arındırmak adına uygulanan işlemdir. Ve bu işlem sırasında kullanılan suyun dinsel anlamda kutsanmış olması önemlidir. Bu bağlamda Letoon Kutsal Alanında da gerçekleştirilen vaftizin, suyunun kutsal olduğu düşünülen kaynaktan sağlanmaktadır.

Bizans Döneminde kutsal kaynağa yakın konumlandırılan manastıra, su basmasını önlemek adına şipolyen duvar yapılmıştır (Res. 4.6). Bu duvarları oluşturan bloklar düzensiz polygonal şeklindedir. Hellenistik Döneme tarihlenen mağaranın güneyinin büyük duvarla çevrelendiği görülmektedir. Birbirine paralel yaklaşık 5 m. aralıklarla, manastırın güney mihrabına gelen son blok görünür şekildedir. Duvarın kuzeybatı noktasındaki duvar yapısı seramik parçaları, taş, toprak ve gri harçtan oluşmaktadır²¹⁵.

²¹⁵J. Des Courtils, D. Laroche, “Xanthos et le Letoon”, Rapport sur la campagne de 2001”, *Anatolia Antiqua*, Toma 10, (2001): 297-333.

Resim 4.6. Letoon Kutsal Alanı Manastır Yapısı Duvarları (Kazı Arşivi).

Art arda yaşanan depremlerle birlikte Bizans Döneminden sonra da olasılıkla Arap akınlardan 18.yy’ da Rodos’tan göç edenlerin bölgeyi kullanmasına kadarki süreçte su kaynağının zarar görmeden günümüze kadar kalmış olmasıyla suya verilen önemin devam etmiş olduğu görülmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarih boyunca “inanma” ihtiyacı, insan hayatında önemli yer tutmuştur. Eskiçağ inançlarında ortaya çıkan tanrı/tanrıça kavramı Sümer, Babil, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarının mitoslarında “su” ile bütünleştirilmiştir. Yer ile Gök’ün oluşturulmasının ardından tanrı önce suyu var etmiş –ki bu durum Enuma Eliş’te anlatıldığı gibi Yunan mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır- ve sonrasında insanların yaratılmasında da su önemli bir faktör olmuştur. Su, özellikle tanrısallık, şifa verme, arındırma, kutsanma sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu’da tarih boyunca geçerli olan çeşitli inanç sistemlerinde Hitit, Urartu, Frig, Yunan, Roma uygarlıklarında ve Hristiyanlığın kabulü ile gelişen yeni dinsel ortamda “su” daima önem taşımış, kutsal sayılmıştır.

Anadolu’da Tunç Çağı’nda Hitit kaya anıtları, mağaralar ve havuzlar su kültürüne olan ilgi ve bağlılığı yansıtmaktadır. Hititler Döneminde Eflatunpınar Anıtı başta olmak üzere kaya anıtlarında su, tanrılarla bütünleştirilmiş ve bu anıtlar üzerinde tasvir edilen figürler suya bakar şekilde betimlenmişlerdir. Hititlerin suyun tanrılar aracılığıyla kendilerine ulaştırıldığı ve sonra yine yeraltı tanrılarına döneceği yönündeki inançları suya verilen “kutsallık” niteliğini yansıtmaktadır²¹⁶. Eflatunpınar Anıtı, Hititlerin doğa olaylarına inançlarını, hem yeryüzü hem de yer altı dünyasına olan bağlılıklarını göstermektedir.

Kaya anıtları üzerinde Hititlerin Fırtına, Dağ ve Yeraltı tanrılarının tasvir edilmeleri ve onların su kaynağı yakınında bulunmaları, “su” ile birlikte “kaya” kavramının da Hitit dininde yeri olduğunu göstermektedir. Hititlerde tanrıların yeryüzüne inerek insanlarla buluştukları yerler olarak algılanan dağların, tanrılar için düzenlenen dinsel şöenlerde kutsal sayılan suyla bütünleştirilmiştir. Su kültürü bağlamında başta bedeninin olmak üzere, yaşanılan yerin, kullanılan tapınağın temizlenmesi için temel alınan suya verilen kutsiyetle, Hititlerin yaşadığı bölgenin de coğrafik şartlarına uygun olacak şekilde kutsal havuzlar inşa edilmiştir.

Yunanlıların Doğu ile kurdukları ilişkiler sonucunda inançlarında ve sanatlarında etkilendikleri görülmektedir. Kötü düşüncelerin insanları hasta edebileceğini düşünen

²¹⁶Y. Erbil, *Hitit Dönemi Su Kültü*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, (2005), Ankara; L. Murat, “Hititlerde Su Kültü”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, (51), (2012):125-133; Z. Sezal, *Su Simgeçiliği ve İlahi Dinlerde Arınma*, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (2007), Kahramanmaraş; M. Turgut, *Hitit Dini Düşüncesinde Kutsal Mekanlar (M.Ö. 1650-M.Ö. 1200)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (2013), Konya; M. Turgut, “Tarhuntassa’daki Su Kültü Mekanları”, Tarihın Peşinde, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 14, (2015): 337-354.

Yunanlılar, asklepieionlarda kutsal suyla temizlendikten sonra telkin yöntemiyle tedavi görmektedirler. Kutsallık atfedilen suyun esin kaynağı olduğunu düşünmekte gelecekte haber alma, tanrıyla iletişime geçerek dilekte bulunma gibi durumlarda suyu kullanmaktaydılar. Sağlık ya da gelecekte haber alma uygulamalarında suyun kullanılması Roma egemenliğinin genişlediği dönemlerde de geçerliliğini korumaktadır.

Suyun temizleyiciliğinin, günahlardan arınmaya ve yeniden doğum bahşetmesine olan inanç Hristiyanlıkta da yerini almıştır. Vaftiz işlemiyle suyla arınma düşüncesi, Hristiyanlık inanç ve ibadet sistemi içinde yerini almıştır.

Suyun dinsel ve kültürel unsurlar kadar mimarının şekillendirilmesinde de etkili olduğu, pek çok yapının dinsel referanslar çerçevesinde kutsal suya yakın olarak konumlandırılmış olduğu bir kutsal yer olarak Letoon Kutsal Alanı öne çıkar.

Muğla ili, Fethiye ilçesi sınırları içerisinde Kumluova Mahallesinde bulunan Letoon Kutsal Alanı, Prehistorik Dönemden Bizans Dönemine ve olasılıkla Arap akınlarına kadar olan uzun zaman dilimi içinde suyun kutsallığı ve alanın dinsel önemini sürdürmüştür.

Letoon Kutsal Alanı'ndaki anakaya ile kayalık alanlar kutsal bir anlam taşımaktadır. Burada yapılan düzenlemeler Letoon'un su ile ilgili ritüellere yer verilen bir kutsal yer olduğunu göstermektedir. Letoon'da başta ana kayanın tıraşlanarak oluşturulan temenos başta olmak üzere teras alanında işlenmemiş ana kayanın bulunması; ayrıca bu alanda açık hava tapınımlarının olduğunu düşündüren Basamaklı Sunu Alanı ve bu basamakların yanında olasılıkla su veya sıvı libasyonun konulması için yapılmış kaya çanaklarına yer verilmiş olması suyla ilgili ritüelleri düşündürmektedir. Özellikle de Letoon'da teras alanında bulunan Eni Mahanahi'nin varlığı alandaki güçlü bir kaya inancının kanıtıdır. Anadolu Bronz Çağı, Luwi tanrıçası “annis massanassis” yani “tanrıların anası” olan Eni Mahanahi'ye bakıldığında tanrısal algılama şeklinin bir kayaya nasıl yansıdığı anlaşılmaktadır. Frig dininde nasıl Kybele “ana tanrıça” olarak tapınım görüyorsa, Eni Mahanahi'de Likya'da öyle güçlü tapınım görmektedir. Gövdeden öne doğru uzanan kollarla betimlenmiş heykel, basit yüz hatlarına sahiptir. Bu açıdan Frig heykel tipine benzemektedir. Eni Mahanahi'nin heykelinin Leto'nun kendisi olabileceği de düşünülmektedir. Çünkü Leto ve ikiz çocukları olarak anılan Apollon ve Artemis'in isimlerinin de aslında Yunan kültüründen gelmediği görülmektedir. Başta Leto'nun ismi Likçe'de “kadın” anlamına gelen Lada, Apollon'un Natri, Artemis'in de “dağ” anlamına gelen Ertemiti şeklinde anılmaktadır. Özellikle Artemis'in “dağ” anlamına gelen ismi, Kutsal Alanı'nda yer alan Artemis Tapınağı'nın cellasında işlenmemiş kaya kültürünün

varlığını kanıtlamaktadır. Buradan da Işık'ın çalışmalarında bahsettiği gibi köklü bir Anadolu kültürünün etkisiyle sanatın, özellikle din kavramının mimariye yansımalarında anakaya inancının olduğu, suyun kültürel mekanlarda uygulanışında kültürel bir sentezin olduğu görülmektedir²¹⁷. Tapınım alanını anlamlandıran Ertemiti'nin ana kayanın işlenmeden tapınağın üzerine konumlandırılmasının yanı sıra, Luvce Ali(ya), Likçe Eliyana olarak bilinen Nymphelerin de alanda yer verilmiş olması alan açısından oldukça önemlidir.

Letoon Kutsal Alanında Eni Mahanahi'nin varlığı, Ertemiti'nin başta olmak üzere Natri ve Lada'ya ait tapınakların erken evrelerinin ana kayadan oluşması, terasın tıraşlanarak basamaklar boyunca işlenmiş, ritüellerde kullanılmak üzere incelikle yapılmış sunu çukurları temenosta ana kaya inancının varlığını kanıtlar nitelikte örneklerdir. Özellikle Leto Tapınağı'nın güneyindeki kayadan çıkan suyun kutsal olduğuna dair inanç, Hellenistik Dönemde yerinin değiştirilip bulunduğu alanından daha güneyine çekilerek, yeni kaynak noktasının üzerine yapay bir mağara inşa edilmesinde yaşanan süreç alanda kaya ve su ilişkisinin görülmesi açısından önemlidir. Çünkü başta Hitit dininde gökyüzünden tanrılar tarafından sağlanan suyun, dağlarda yaşayan tanrılar aracılığıyla yeryüzündeki insanlara ulaştırılıyor olmasına olan inanç nedeniyle dinsel törenler dağlık alanlarda, kayalarda gerçekleştiriliyordu.

Letoon'un da Hititlere kadar giden köklü bir geçmişinin etkilerini görmek kutsal kaynak alanının fonksiyonunu anlamamızı sağlamıştır. Bu açıdan Hititlerin kaya anıtlarıyla Letoon'un sahip olduğu kaynak yapısı yakınlık göstermektedir. Kaynağın gerek konumu, gerek dinsel işlevinin Arkaik Dönemden Bizans Dönemine kadar önemini göstermesi açısından pek çok amaca hizmet etmiştir. Kutsal kaynağın Arkaik noktası ve kaynak mağarası mimarlık sanatının önemli eseridir. Letoon'un sahip olduğu kutsal kaynakla, farklı dönemlerde yaşamış toplulukların bir arada yaşayıp, dinsel anlamda hizmet etmesinin yanı sıra, yaratılan kompozisyonla da anıtların dinsel olduğu kadar siyasi içeriklerini de düşündürmektedir. Su kültüyle bağlantılı olarak hem kaynak mağarasının hem de anıtsal çeşme yapısının sivil bir yapıdan ziyade dini bir yapı olarak değerlendirmemizi sağlamaktadır.

²¹⁷F. Işık, "Anadolu-Ion Uygarlığı Kolonizasyon ve Doğu Hellen Kavramlarına Eleştirel Bir Bakış", *Anadolu/Anatolia*, 35, (2009): 53-86; F. Işık, "Anadolu-Lydia Uygarlığı Lykia'nın Hellenleşmesi Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım", *Anadolu/Anatolia*, 36, (2010): 65-125.

Eşen Vadisi üzerine konumlandırılmış olan Letoon'da hem ibadet hem de bir arındırma özelliği olan suyun Letoon'da yer verilmesi ve alanın kutsal su kaynağı üzerinde inşa edilen yapılarla alanı ön plana çıkartacak şekilde düzenlenmiş olması önemlidir.

Letoon Kutsal Alanında önce pagan sonra da tek tanrılı dini inanışın, alandaki yapılarda bir araya getiren aracın su olduğu görülmektedir. Peyzaj mimarisi çerçevesinde, tapınakların kaynak suyuna yönlendirilmeleri, propylondan Kutsal Yol boyunca suyun yanından geçerek tapınak alanına, oradan Arruntii Anıtına varılan güzergahla alanın çok iyi dekore edildiği görülmektedir. Hristiyanlık Döneminde de manastır ile kaynak mağarasının aynı aksta yer alması değerlendirildiğinde farklı dönemlerde yapılan bu yapıların dinsel işlevlerinin alan içerisindeki rolleri alanda bir bütünlük yaratmaktadır.

Çalışmanın büyük bir bölümünü oluşturan Letoon Kutsal Alanında suyun dinselliğinin mimari düzene nasıl yansıtıldığının çıkış noktası, kutsal su kaynağı ve Eliyanalara kadar inen bir geçmişe sahip Nymphé kültüdür. Başta Üç Dilli Yazıt'ta Nymphelerin varlığıyla birlikte Eliyana isminin de geçmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Letoon'un ilk bakışta her ne kadar Leto-Artemis-Apollon üçlü tapınım alanı gibi görünse de aslında çalışmalar sonucunda bulunan kanıtların alanda su kaynağı ile ilgili tanrıçalarının var olduğunu göstermektedir. Letoon Kutsal Alanındaki su kaynağının yerinin Leto Tapınağı'nın güneyinde olduğu, kanallar vasıtasıyla bugünkü yerine konumlandırıldığı yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir. Arkaik Dönemi yansıtan pişmiş toprak adak figürinlerinin yanı sıra, şifa dilemek için adanmış pişmiş toprak ayak figürinlerinin bulunması suyun kutsal alandaki kültürel önemini göstermektedir.

Letoon kutsal alanında kaynak suyunun üzerinde tonozlu bir girişi ve önünde adakların konulması için yapılmış sekisiyle Hellenistik Dönemde moda haline gelen yapay mağaralardan biri inşa edilmiştir. Su ile ilgili inançlarda mağaralar kültik anlamda önem taşımaktadır. Nymphelerin yaşadıklarına inanılan mağaralarda, tanrıçalar kutsal suyu korumakta ve kendilerine dilekte bulunmak amacıyla gelenler bu mağaralara adakta bulunmaktadırlar. Letoon'da da mağaranın bulunduğu yerin özellikle kaynağın çıkış noktasına konumlandırılmış olduğu düşünülmektedir. Kaynak suyunun konumunun belirlenmesinin ardından suları sınırlayarak belli bir alanda kalmasını sağlamak amacıyla polygonal örgülü bir çevre duvarı inşa edilmiştir Böylece, sadece bir mağaranın yapılmasıyla kalınmayıp, alanda kutsal su kaynağına göre bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir.

Propylondan girildikten sonra kutsal kaynağın kuzeyinden ilerleyerek büyük dikdörtgen taşlarla döşenmiş Kutsal Yol, basamaklarla tapınakların birinci krepis koduna

yükselmektedir. Böylece Kutsal Yol'un son basamağıyla başta Leto Tapınağı olmak üzere Artemis ve Apollon tapınaklarının da bulunduğu temenos alanına ulaşılmaktadır. Bu tapınakların ise dikkat çeken özelliği kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış olmalarıdır. Tapınakların özellikle kutsal kaynağa yani güneye doğru bakmaları, suyun kutsal sayıldığıının bir ifadesidir.

Roma Döneminde Letoon kutsal alanındaki düzenleme çalışmalarının devam ettiği görülmektedir. Kutsal su kaynağının batısında yarım daire planlı bir portikonun çevrelediği büyük bir havuz inşa edilmiştir. Bu yapının inşasının özellikle kutsal kaynak mağarasının aksının göz önünde tutulduğu görülmektedir. Çeşme yapısının etrafında opus incertum örgülü duvarla suyun Kutsal Yol'a taşmasını önlemeye çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca yine mağarayla aynı aksta yapının batısında eksedranın yer aldığı dörtgen planlı bir mekan yaratılmıştır. Burada gerçekleştirilen kazılar sonucunda Hadrianus Dönemine tarihlendirilen Likya Birliği'nin başrahibi tarafından adanmış heykelin ithaf yazıtı ele geçmiştir. Yapının Hadrianus ile anılması şaşırtıcı değildir. Çünkü Hadrianus'un savaştan ziyade imparatorluk sınırlarını korumaya yönelik adımlarının yanı sıra, hem Anadolu'nun hem de Roma'nın çeşitli yerlerinde çok sayıda eserin yapımı ya da onarımı ile anılan bir imparatorudur. Kentlere yapmış olduğu ziyaretler sonucu sağladığı mali destekten memnuniyetini göstermek isteyen halk, onu onurlandırmak amacıyla bu yapıyı ona ithaf etmiş olabilirler.

Letoon'da Hadrianus Döneminden önce de özellikle İmparator Claudius'un döneminde portikoya bazı eklemeler yapılmıştır. Kuzey portikonun kuzey kısmında imparator kültüne ait bir oda planlanmıştır. Portikonun da özellikle imparator kült odasının da su kaynağına yönlenecek şekilde bakması sağlanmıştır.

Erken Hıristiyanlık Kilisesi, kutsal kaynağın etrafında yerleştirilen manastırın bir parçası olmakla birlikte, kilisenin güneydoğusunda üç yapraklı yonca şeklinde tasarlanmış vaftiz bölümü bulunmaktadır. Başta tapınakların ve manastırın su kaynağına bakar şekilde konumlandırılmış olması, alanda kaynağa verilen özeni göstermektedir.

Tarih boyunca su kültü uygulamalarına Anadolu'da rastlamak mümkündür. Tarihten günümüze kutsallık atfedilmiş suyun, yaşanan zaman ve içinde bulunan kültürle bağlantılı olarak farklı uygulamalarla karşımıza kendisine tapınılan, adaklar adanan, yeniden hayatı bahşeden, günahları temizleyen bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Likya Bölgesinin dinsel merkezi olan Letoon Kutsal Alanında da suyun kutsal olduğu düşüncesi hep devam ettiği, alanda su kaynağına göre düzenlemelere gidildiği

anlaşılmaktadır. Letoon Kutsal Alanı tüm bu çerçevede, söz konusu kutsal su kaynağı, kaynak yapısı ve alandaki birçok düzenlemenin suyla şekillendiğı su kültü geleneğinin Likya Bölgesi açısından en önemli referansları oluşturduğu, bölgenin en kayda değer dinsel merkezi olmuştur.

KAYNAKLAR

- Acara, M. (1997). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 183-201.
- Akalın, K.H. (2009). “Mitra Efsanelerinin ve Mucizelerinin Hıristiyanlık Üzerindeki Etkileri”, *Akademik Bakış*, (17), 1-17.
- Akbulut, H., Öner, E. (2016). “Antik Patara Kentinde Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmalarına Paleontolojik Analizlerin Katkısı”, In: *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar*, İstanbul: Kuzgun Yayınevi, 33-59.
- Akça, T. (2013), *Bergama Asklepieionu’nun Tıbbi Bakış Açısı ile Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Adana.
- Akdoğu Arca, E. (2002). “Lykialı Bir Euergetes: Opramoas”, *Likya İncelemeleri I*, Ed. S.Şahin, M.Adak, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 79-90.
- Akkuş Mutlu, S. (2014). “Eski Mezopotamya’da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (9), 278-293.
- Akşit, O. (1967). *Likya Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akşit, O. (1971). *Hellenistik ve Roma Döneminde Likya*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akurgal, E. (2014). *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Alkım, S. (2017).” Sümer Medeniyeti Üzerine Bir İnceleme”, academia.edu.
- Alp, S. (1948). “Hitit Metinlerinde GISkalmus LITUUS ve HUB.BI “KÜPE”, *Belleten*, 46, 301-319.
- Alp, O. (1998), *Şehircilik Açısından Romanizasyon Sürecinde Likya Kentleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Ambos, C. (2013). “Rites of Passage In Ancient Mesopotamia: Changing Status By Moving Through Space: Bit Rimki and The Rıtual of The Substitute King”, *Approaching Rituals In Ancient Cultures (Rivista Studi Orientali Supp. 2)*, Rome 2013, 39-54.
- Arslan, M. (2002). “I. Mithridates-Roma Savaşı: Rhodos ve Lykia’nın Durumuna Genel Bakış”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, Likya İncelemeleri I, 115-128.
- Atik Korkmaz, S. (2015). “Ana Tanrıça’nın Kenti: Letoon. In: Havva Işkan Işık-Erkan Dündar editors. *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 145-155.

- Atik Korkmaz, S.-Demirtaş, M.B.-Sayar M.H. -Mimaroğlu, S.-Tek, A. T. (2016). “Letoon Kutsal Alanı 2015 Yılı Arazi Çalışmaları”, *ANMED*, 71-78.
- Atik Korkmaz, S. (2017). "Letoon 2016", 39. *KST*, 3.Cilt,(22 - 26 Mayıs 2017), Bursa, 405-420.
- Ay, Ş. (2013). “Mis Pi ve Pit Pi Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan-Tanrı İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, (15), 1-21.
- Aydın, A. (2006). “Kilikya ve Isauria Bölgesi Vaftiz Yapıları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 1-19.
- Bahar, H. (2015). “Eskiçağda Konya”, *Şehirlerin Sevdalıları İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, 7, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 271-298.
- Balanza, O.M. (2014). “Masculinidad-Feminidad en el mundo hitita del II milenio a.C.: El Ritual contra la impotencia de la maga Paškuwatti”, *Arenal*, 21(2), 365-380.
- Balland, A. (1981). *Fouilles de Xanthos. Tome VII*, Inscriptions d’époque imperiale du Letoon: Texte et planches photographiques, Institut Français Anatolienne, Paris.
- Baykan, D. (2012). “Roma Dönemi Tedavi Mekanları”, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 43-49.
- Belli, O. (1991). “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması 1990”, *9. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 479-504.
- Bernt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian Rock-Cut Shrines Structure, Function, and Cult Practice, Culture and History of the Ancient Near East*, Leiden, Boston.
- Bittel, K. (1976). “The Great Temple of Hattusha-Boğazköy”, *American Journal of Archeology*, 80(1), Archeological Institute of American, 66-73.
- Borgeaud, P. (2004). *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*, Johns Hopkins University Press, Maryland.
- Bousquet, J. (1992). "Les inscriptions greco-lyciennes", *Fouilles de Xanthos*, 9, 147-200.
- Bosquet, J. (1994). “Inscriptions du Letoon de Xanthos”, REG 107.
- Bousquet, J.- Gauthier, P. (1994). “Inscriptions du Letoon de Xanthos”, *Revue des études grecques* 107, 319-361.
- Bozyiğit, R. (1997). *Eşen Çayı Havzası’nın Jeomorfolojisi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Bryce, T. R. (1986). “A Study of Lycian History and Civilisation to the Conquest of Alexander the Great, Vol. 1: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources, Copenhagen.

- Bryce, T. (2004). *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press.
- Büyükkolancı, M. “Efes St. Jean Kilisesi”, <http://egemimarlik.org/1991-2/9.pdf>
- CAD, (2004). *The Assyrian Dictionary Volume 4 E*, Ed.: I. J. Gelb, T. Jacobsen, B. Landsberger, A.L.Oppenheim, Chicago 2004.
- Cavalier, L., Des Courtils, J. (2010). “Opramoas Et la Vallee Du Xanthe”, Dessales, Helene and Camporeale, Stefano and Rizzo Antonia, *Arqueologia de la construccion II, Los procesos constructivos en el mundo Romana: Italia y provincias Orientales*, Anejos de AESPAL 7, 411-418.
- Cavalier, L. (2011). “Likya’nın Kutsal Alanı Letoon”, *Aktüel Arkeoloji*, Mart- Nisan 2011, 76-83.
- Cevizoğlu, H. (2008). “İonia’da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pelos”, İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdzibay ve Ö. Turak (ed.), Euergetes, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, Antalya, 283-308.
- Cooper, J. (1996). *Mithras Mysteries and Initiation Rediscovered*, York Beach, Maine.
- Coşkun, Y. (1969). “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 27(3-4), 1-61.
- Cross, F.L., Livingstone, E. A., (1974). *Baptism*, The Oxford Dictionary of The Christian, Oxford University Press.
- Çağlayan Takımcı, M. (2016). *Antikçağda Bayramlar ve Festivaller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Çevik, N. (2011). “Likya”, *Aktüel Arkeoloji*, (20), 38-49.
- Çığ, M.İ., (2018). “Sümerlerde Tıp”, *Bütün Dünya Dergisi*, 62-67.
- Çiçek, N. (2009). *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Çilingir Cesur, S. (2017). “Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, 32, 777-813.
- Çoban, H. (2016). “Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, Cilt:1, 98-109.
- Çorbacı, C. (2007). *Antikçağ Tiyatrosu ve Günümüze Yansıması*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Dağlı, İ. (2011). *Nympheler ve Lykia’dan Nymphelere Adanmış Kabartmalar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Daives, J. (1967). *The Early Christian Church*, Anchora Books Garden City, New York.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Davesne, A. (2000). “La region des portiques du Letoon de Xanthos”, *Comptes rendus des seances de l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 615-631.
- Dawson Sherri, B.A.(2002). “*The Setting and Display of Cult Images In The Archaic and Classical Periods In Greece*”, Master of Arts A Thesis, June 2002, Mc Master University Hamilton, Ontario.
- De Chaisemartin, N. (2012). “Le portique- exedra d’Hadrien au Letoon de Xanthos: aperçu sur les recherches en cours”, *Bulletin de la Societe Nationale des Antiquaries de France*, 192-206.
- De Martino, S.-Murat, L.-Süel, A. (2013). “The Eleventh Tablet of the Itkalzi Ritual From Sapinuwa”, *Kaskal*, 10, 131-148.
- Des Courtils, J.-Laroche, D. (1998). “Xanthos Letoon 1997 Kazı Raporu”, *KST* 20, 2, 131-138.
- Des Courtils, J. (2001). “Xanthos et le Letoon au Ile siecle a.C.”, books.openedition.org/ausonius/7248.
- Des Courtils J., Laroche D. (2001). “Xanthos et le Letoon”, *Rapport sur la compagne de 2001*, *Anatolia Antiqua*, Tome 10, 297-333.
- Des Courtils, J. (2003). *Dünya Kültür Mirası Kentlerinden Ksanthos ve Letoon Rehberi*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Des Courtils, J. (2009). “From Elyanas to Leto: The Physical Evolution of the Sanctuary of Leto at Xanthos”, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International Series 2034, 63-67.
- Dinçol, A. M. (1998). “Die Entdeckung des Felsmonuments in Hatip und ihre Auswirkungen über die historischen und geographischen Fragen des Hethiterreichs”, *TÜBA-AR*, (1), 27-35.
- Dirimtekin, F. (1965). “Baptisteri Ayasofya”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 1(2), 54-64.
- Dufour, X. L. (2002). *Kutsal Kitaptaki Teoloji Sözlüğü*, Çev. Komisyon, Orhan Matbaacılık Yayınları, İstanbul.
- Duymuş Florioti, H. H. (2013). “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış” *Tarih Okulu Dergisi*, (15), 23-42.
- Dürüşgen, Ç. (2011). *Roma’nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara.
- Eliade, M. (2000). *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- Ensert, H.K. (2005). “MÖ İkinci Binde Kanatlı Güneş Kursu İle Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri”, *Anadolu /Anatolia* 28, 25-47.
- Erbil, Y. (2005). *Hitit Dönemi Su Kültü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Erdem, M. (1995). “Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(1), 133-154.
- Erdemir, H.P., Erdemir H. (2006). “Akdeniz Çevresinde Gelişen Siyasi Olaylarda Likya’nın Yeri (İ.Ö. 5.yy ile İ.S. 1.yy ortası)”, *III. Likya Sempozyumu* (ed.Dörtlük, K. Varkıvanç), 2, 572-585.
- Erdiken, M. (2012). *Antik Dünyada Thargelia Festivali*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Erol, A.F. (1999). *Aiolia, Ionia, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Kilikia Bölgesi Çeşme Yapıları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Fincke, J.C. (2003/2004). “The Babylonian Texts of Niniveh” Report on The British Museum’s Ashurbanipal Library Project Archiv für Orientforschung 50.
- Fontenrose, J. (1990). *Didyma, Apollo’s Oracle, Cult and Companions*, London.
- Fowler, R. L. (2013). *Early Greek Mythography Volume 2: Commentary*, Oxford University Press, United Kingdom.
- Galmarini, N. (2015). *The Veneration of Lamma of Taurisa and the Discrepancies Between Versions of the AN.TAH.SUM Festival*, Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, eds.Anacleto D’Agastino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Frenze University Press.
- Gurney, O.R. (1977). *Some Aspects of the Hittite Religion*, Oxford University Press.
- Güran, S. (2010). *Küçükasya’da Mithras Kültü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu’da Apollon Kültü*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Haas, V., - Salvini, M., - Wegner, I- Wilhelm, G.(1984). “Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit bezug auf Tašmišarri”, *Corpus der Hurritischen Sprachdenkmaäler*, 1/1,Roma.
- Hansen E., Le Roy, C. (1976). “Sur le premier temple de Leto”, *Fouilles du Letoon de Xanthos* (1970-1973), 326-334.
- Hansen E., Le Roy C. (1976). “Au Letoon De Xanthos: Les Deux Temples De Leto”, *Revue Archeologique, Nouvelle Series, Fasc. 2, Etudes sur les relations entre Grece et Anatolie offertes a Pierre Demargne*, 2(1976), 317-336.

- Hansen E.-Le Roy H., (2012). *Le Temple De Leto Au Letoon De Xanthos, Fouilles De Xanthos XI*, Aarhus University Press.
- Harmanşah, Ö., Johnson P. (2012). “Yalburt Yaylası (İlgın, Konya), Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi 2010 Sezonu Sonuçları”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, s. 344-346.
- Harmanşah, Ö., Johnson, P. (2014). “Yalburt’a Çıkan Bütün Yollar: Yalburt Yaylası Arkeolojik Yüzey Araştırması (Konya) 2012 Sezonu Çalışmaları”, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Cilt: 2, 27-31 Mayıs 2013, Muğla, 377-394.
- Harmanşah, Ö., Johnson P., Durusu- Tanrıöver M. (2014), "A Hittite King at the Spring of Yalburt: Bronze Age, Cold Waters and the Anatolian Landscape.” *Actual Archaeology Magazine* 37 (Mart – Nisan 2014), Summer, 10-16.
- Hart, A. (2009). “Year-End Festivals of The Athenian Acropolis”, *School of Humanities and Social Sciences, School of Languages, Cultures and World Affairs, College of Charleston*, Volume 8, 56-76.
- Heidel, A. (2000). *Enuma Eliş, Babil Yaratılış Destanı*, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Herodotos, (2012). *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Homer, (2008). *İlyada* (Çev. Erhat, A., Kadir, A.), Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Hollinshead, M.B. (2015). “The Erechtheion and The Ritual of The Plynteria”, *Americal Journal of Archaeology*, 119(2), 1-14.
- Işık, F. (1989), “Batı Uygarlığının Kökeni”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, (28), 1-39.
- Işık, F. (1991). “Patara Dünyü, Bugünü ve Geleceği”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, (29), 35-69.
- Işık, F. (2009). “Anadolu-Ion Uygarlığı Kolonizasyon ve Doğu Hellen Kavramlarına Eleştirel Bir Bakış”, *Anadolu/Anatolia*, 35, 53-86.
- Işık, F. (2010). “Anadolu – Lykia Uygarlığı Lykia’nın Hellenleşmesi Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Anadolu/Anatolia*, 36, 65-125.
- İşler, B. (2009). *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- İplikçioğlu, B. (2016). “Bir Roma Eyaleti Olarak Likya”, *Lukka’dan Lykia’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, 60-67.
- Kalmış, G. (2017). “Erzurum ve Çevresinin Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(12), 567-588.
- Karakuş, O.S. (2017). “Menologia Rustica Colotianum:Roma Taşrasına Ait İstisnai Bir Takvim”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (26), 315-336.

- Kejanlı, T. (2005). “Anadolu’da İlk Yerleşimler ve Kentleşme Eğilimleri”, Dicle Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, 89-97.
- Kelly, J. N. D. (1968). *Early Christian Doctrines*, Adam & Charles Black, London.
- Kerenya, C. (1981). “Asklepios Archetypal Image of The Physician’s Existence”, Second Edition, *Bolling Series LXV-3*, Princeton University Press.
- Khatcharian, A. (1962). *Les Baptisteres Paleochretiens*, Paris.
- Kızıl, H. (2013). “Mithra’dan Mithras’ın Sırlarına Mitraizm’in Kuruluş Serüveni”, *EKEV Akademi Dergisi*, (55), 113-136.
- Koçak, M. (2016). “Lykia Apollonu ve Kehaneti”, *Lukka’dan Lykia’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, 550-557.
- Kolb, F. (2016). “Beylikler Döneminde Likya (M.Ö. 550-360)”, *Lukka’dan Lykia’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, 36-45.
- Korkut, T. (2007). “Antik Çağlarda Amphiktionia, Symmachia, Sympoliteia Yapılanmaları ve Likya Birliği”, *Doğudan Yükselen Işık, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, 129-139.
- Kuşseven, P. (2007). “The Cult Of Iupiter Dolichenus: Origins And Iconography”, A Master’s Thesis, Department of Archaeology and Art History Bilkent University, Ankara.
- Kürkçü, M. (2012). “İmparatorluk Döneminde Likya Kentleri Üzerine Bir Sentez”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdeniz Sempozyumu*, 04 – 07 Kasım 2009, Antalya, 219-225.
- Lamba, M.-Metin, H. (2016). “Hititlerden Roma İmparatorluğuna Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(27), 155-174.
- Laroche, E. (1974). “La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Xanthos : le texte lycien”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Année 1974*, 118(1), 115-125.
- Laroche, E. (1974). “La stele trilingue recemment decouverte au Letoon de Xanthos: le texte Lycien”, *CRAI* 118, 115-125.
- Larson, J. (2007). *Ancient Greek Cults A Guide*, Routledge, NY.
- Lebrun, R. (2013). “Permanence de dieux louvites dans la Lycie hellenistique”, *De Hattusa a Memphis*, Jacques Freu in honorem, Michel Mazoyer-Sydney Herve Aufrere (ed.), Paris: 259-264.
- Le Roy C. (1982). “1981 Yılında Xanthos Letoon Tapınağında Yapılan Çalışmalar”, *IV. KST*, 8-12 Şubat 1982, Ankara, 225-227.

- Le Roy, C. (1987). "Rapport Sur Les Fouilles Et REstaurations a Xanthos Et Au Letoon en 1986", IX. KST II, 6-10 Nisan 1987, Ankara, 215-224.
- Le Roy, C. (1988). "La source sacrée du Létoon de Xanthos et son dépôt votif", *BAntFr*, Paris, s. 127-132.
- Le Roy, C. (1988). "La source sacrée du Letoon de Xanthos et son depot votif", *Bulletin de la societe nationale des antiquaires de France*, Paris, 127-129.
- Le Roy, C. (1989). "Travaux et Restaurations au Letoon Et Xanthos En 1988", XI. KST, II, Antalya, 18-23 Mayıs 1989, Ankara, 177-182.
- Le Roy C. (1990). "La source sacrée du Letoon de Xanthos et son depot votif", *Bulletin de la Societe Nationale des Antiquaires de France*, 125-131.
- Le Roy, C. (1991). "Le Développement Monumental Du Létôn De Xanthos", *Revue Archéologique*, 341-351.
- Le Roy, C. (1993). "Aspects grecs et anatoliens des divinités vénérées au Letoon de Xanthos", in BORCHHARDT, Jürgen and DOBESCH, Wien, Gerhard (ed), *Akten des II. internationalen Lykien-Symposiums*, Wien, ETAM 17, 241-247.
- Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Mandacı, E. (2016). "Arkeoloji ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 217-232.
- Maner, Ç., Kuruçayırılı, E. (2018). "İvriz Ambarderesi Kızlar Oğlanlar Sarayı (Manastırı) Mağarasında Araştırmalar", *Belleten*, Cilt: LXXXII, Sayı: 295, Aralık, Ankara, 785-811.
- Melchert, H. C. (2011). *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Melchert, C.H. (2018). "The Trilingual Inscription of the Letoon Lycian Version", <http://www.achemenet.com/pdf/lycian/lyletoon.pdf> (19.10.2019).
- Mercer, S.A.B. (1939). "The Tell El Amrna Tablets", 2 vols. Toronto: The Macmillan Company of Canada, s.200-202; Akşit, 1967: 74).
- Metzger, H. (1968). "Fouille Du Letoon De Xanthos En 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(1), TTK Yayınları, Ankara, 59-65.
- Metzger, H. (1974). *Fouilles de Xanthos, Tome: V, Tombes-Maisons tombes rupestres et sarcophages*, Paris, 100- 103.
- Metzger, H. (1974). "La stèle trilingue récemment découverte au Letoon de Xanthos: le texte grec", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Année 1974*, 118(1), 82-93.
- Metzger, H. (1979). *Fouilles de Xanthos Tome VI La Stèle Trilingue du Letoon*, Institut Français D'études Anatoliennes, Paris.

- Metzger, H. (1980). “Deux sanctuaires des eaux d’époque perse ou hellénistique ancienne au Létôon de Xanthos.”, *Actes du colloque sur la Lycie antique II*, Librairie d’Amerique et d’Orient, Paris, 21-28.
- Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, 6(2), 89-109.
- Murat, L. (2012). “Hititlerde Su Kültü”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 31(51), 125-157.
- Murat, L. (2013). “Kült Görevlisi Şarkıcı Kadınlar: ^{MUNUS(MEŠ)}katra-, ^{MUNUS(MEŠ)}hazgara” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (54), 115-133.
- Nardo, D. (2002). *The Greenhaven Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*, Greenhaven Press, Gale.
- Neve, P. (1971). “Regenkult-Anlagen In Boğazköy-Hattuşa”, *İstanbul Mitteilungen, Beiheft 5*, Tübingen, s.35-36.
- Noah Kramer, S. (1999). *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları.
- Onur, F. (2016). “Patara Yol Anıtı”, *Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, YKY, 570-577.
- Önder, S. (2015). “Letoon Üç Dilli Yazıtı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kumdan Kente Patara Kıyılarının 25. Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 11-13 Kasım 2013, Antalya, Ege Yayınları, 437-444.
- Öner, E. (1996). “Eşen Çayı Taşkın- Delta Ovasının Jeomorfolojisi ve Antik Patara Limanı”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 9, 89-130, İzmir.
- Öner, E. (1997). “Eşen Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Likya Antik Kentleri”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 203-242, Ankara.
- Öner, E. (1999). “Letoon ve Çevresinde (Eşen Çayı Deltası) Paleo-Jeomorfolojik Araştırmalar”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 10, 51-82,
- Öner, E. (2001). “Eşen Çayı Delta Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Jeoarkeolojik Değerlendirmeler”, *Türkiye Kuvaterneri Çalıştayı Makaleler Kitabı*, İstanbul, 103-121.
- Öner, E. (2013). *Likya’da Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları*, Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 182, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova, İzmir.
- Öner, E.- Vardar, S. (2018). “Eşen Deltasının Paleocoğrafyasında Letoon ve Patara’nın Jeoarkeolojisi, *ASEAD*, 5(6), 286-312.
- Özdilek B.- Atik Korkmaz S. (2018). “Letoon Teras Duvarları ve Geç Antik Dönem Mekanları 2015 – 2017 Yılları Kazı Buluntuları”, *Cedrus VI*, 395-433.

- Özdoğan, M. (1996). “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşmeler, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları*, 19-30.
- Özen, A. (2001). *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Özer, Y. Z. (1987). *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özkaya, V. (2011). “Kuyulu Anıtlar ve Friglerde Taurobolium”, *Anadolu Araştırmaları*, 2011; 0(15): 295-334.
- Özgünel, C.-Kaplan, D. (2018). “Smintheion/Gülpınar 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları 38.Yıl”, 1-12.
- Özsoy, S. (2017). “Hitit Döneminde İnşa Edilen Su Yapılarının Bilimin Tarihsel Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Mavi Atlas*, 5(2), 489-501.
- Öztaner, S.H. (2012). “Xanthoslu Seçkin Bir Ailenin Onuruna İnşa Edilmiş Bir Anıt: Letoon Arrtuntii Anıtı”, *Ömer Çapar’a Armağan*, Ankara, 233-242.
- Özüdoğru, Ş. (2008). *Arkaik Dönem Plastik Eserleri Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Antalya.
- Parke, H. W. (1985). *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, Dublin.
- Parke, H.W. (1986), “The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function”, *JHS* 106.
- Reyhan, E. (2003). “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri*, 6(2), 111-143.
- Robert, L. (1950). “Hellenica, Recueil d’Epigraphie, de Numismatique et d’Antiquités Grecques 10, *Librarie d’ Amerique et d’Orient*, Adrien- Maisonneuve, Paris.
- Savaş, S. Ö. (1999). “Kizzuuanalı Büyük Hitit Kraliçesi Puduhepa’nın Evlilik Anıtı İle Ölüm Anıtı”, *Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Binyıl - M.S. 4. yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri*, İstanbul, 95-114.
- Schmökel, H., Özdemir, M.T. (1973). “Sümer Dini”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 367-390.
- Scullard, H. (1981). *Festivals and Ceremonies in Roman Republic*, Thames and Hudson.
- Schuler, C. (2016), “Hellenistik Dönemde Likya ve Likya Birliği (M.Ö. 4-1.yy)”, *Lukka’dan Lykia’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*, 46-59.
- Schultz, E.C., Harvey, P.B. (2006). *Religion In Republican Italy*, Yale Classical Studies, Vol: XXXIII, Cambridge University Press.
- Scurlock, J.A. (1988). “ KAR 267// BMS 53: A Ghostly Light On Bit Rimki”, *Journal of The American Oriental Society*, 108(2), 203-209.

- Seçer, S. (2011). “Lukka Ülkesi M.Ö. 2.Binyılda Likya”, *Aktüel Arkeoloji*, Mart-Nisan 2011, 32-34.
- Seeher, J. (1999). *Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İzmir.
- Sevimli, Ş. (2004). “Anadolu Antik Hitit Uygarlığı İnsanın Değerler Sisteminde Su Kullanımı”, *Ulusal Su Günleri 6 – 8 Ekim 2004 Bildirileri*, İzmir, 264-271.
- Showerman, G. (1901). *The Great Mother of The Gods*, Madison, Chicago.
- Sina, A. (2015). “Eskiçağda Atina’da Şenlikler”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 42-59.
- Soydan, E. (2013). “İstanbul Ayazmaları ve Bir İnanç Merkezine Dönüşen Meryem Ana Ayazması”, *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu*, İstanbul, 645-651.
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Kitap: XII-XIII-XIV), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şahin, N. (1998). *Klaros/Apollon Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları.
- Şahin, N. (2001). *Zeus’un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, N. (2002). “Bilicilik Merkezi Klaros”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, 248-272.
- Şahin, N., Ersoy, A., Tanrıver, C., Akat, S. (2003). “Klaros 2001 Kazıları”, *KST* 24/2, 81-90.
- Şahin, D. (2007). *Roma Dönemi Mozaik Betilerine Göre Nereid İkonografisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya.
- Şahin, N. (2009). “Kehanet ve Klaros”, *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi*, 1-11.
- Şahin, S. (2011), “Stadiasmus Patavensis Likya’nın Roma Yolları”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, Yıl:33, Sayı:136, Ocak-Nisan 2011, 89-128.
- Şahin, S. (2011), “Stadiasmus Patavensis Likya Eyaleti Roma Yolları”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 5-52.
- Tanrıver Akar, D. S. (2009). *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.
- Tuchelt, K. (1992). *Branchdai-Didyma*, Tübingen.
- Turgut, M. (2015). “Sarayönü Çevresi Hitit Dağ Ve Su Kültü Kutsal Mekanları”, *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm Ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu* 24-26 Ekim 2014, Konya, 335-350.
- Turgut, M. (2015). “Tarhuntassa’daki Su Kültü Mekânları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 14, 337-354.

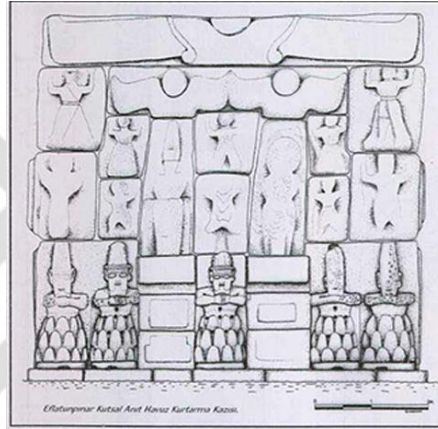
- Turgut, M. (2018). *Hitit Dini Ritüellerinde Kullanılan Objeler*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya.
- Uyar, O. (2008). *Arkeolojik Alanlarda Koruma Çatıları ve Gezi Platformlarının Düzenlenmesi: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İzmir.
- Varlık, A. Selvi, H. Z. Kalayci, İ. Karauğuz, G. ve Öğütcü, S. (2016). "Investigation Of The Compatibility of Fasıllar and Eflatunpınar Hittite Monuments With CloseRange Photogrammetric Technique", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 16, No 1, 249-256.
- Veldhuis, N. (1996). "On Interpreting Mesopotamian Namburbi Rituals", *Archiv Für Orient forschung*, Bd. 42/43, 145-154.
- Vitruvius, (2015). *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, İstanbul.
- Yılmaz, L. (2016). "Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu", *Asia Minor Studies*, 4(8), 133-152.
- Yiğit, T. (2005). "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17, 233-251.
- Yiğit, T., Özcan, A., Kıymet K. (2016). *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Yüter, F. Z. (2014). *İstanbul'da Su Mimarisi ve Şadırvanlar*, Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Programı, İstanbul.
- Walker, C., Dick, M. (2001). "The Introduction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia-The Mesopotamian Mis Pi Ritual", *SAA 1*, University of Helsinki 2001.

EK-1. Hitit Kaya Anıtları ve Steller

Res. 2. 1. Eflatunpınar Anıtı (Murat 2012, Resim 12)

Şek. 2. 1. Eflatunpınar Anıtı
(<http://aligalipyildirim.name.tr/Eflatunpınar2006.pdf> 04.06.2019)

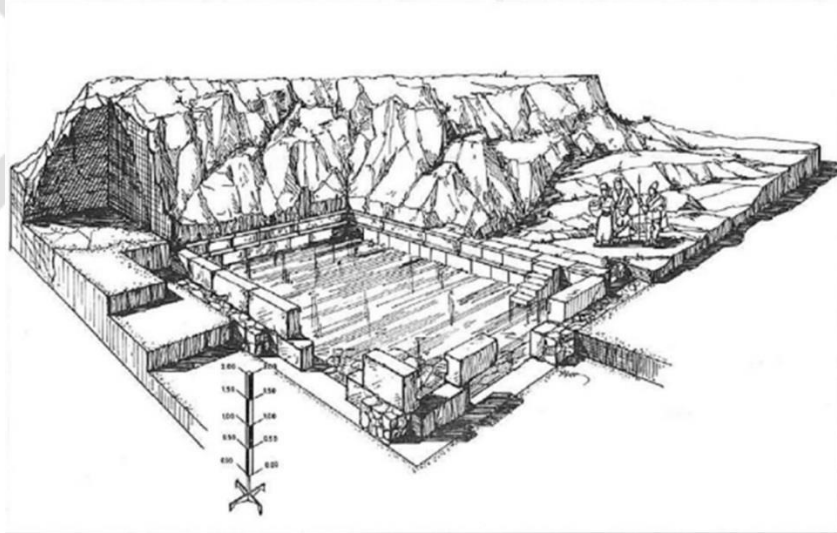

Res. 2. 2. Fasıllar Anıtı (Murat 2012, Resim 10)

EK-1. (devamı) Hitit Kaya Anıtları ve Steller

Res. 2. 3. Yalburt Anıtı (Murat 2012, Resim 18)

Şek. 2. 2. Yalburt Anıtı (<https://dokumen.tips/documents/water-in-ancient-anatolian-religions-an-archaeological-and-philological-inquiry.html> 04.06.2019)

EK-1. (devamı) Hitit Kaya Anıtları ve Steller

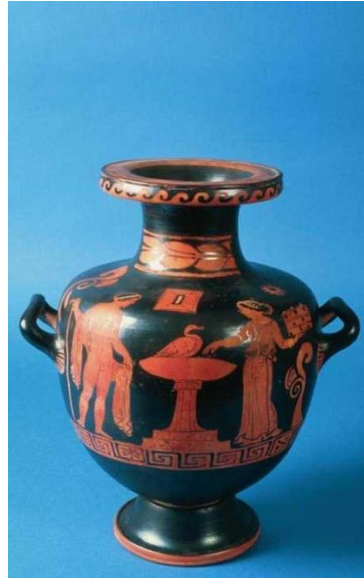
Res. 2. 4. İvriz Anıtı (Maner-Kuruçayırlı, Resim 1)

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

Şek. 2.3. İvriz Anıtı (<https://www.hittitemonuments.com/ivriz/ivriz08.jpg> 04.09.2019)

EK-2. Yunan Dönemi Arınma Kapları

Res.2. 5. Perirhanterion(<https://ancient-greece.org/museum/muse-delphi.html> 20.06.2019)

EK-2. (devamı) Yunan Dönemi Arınma Kapları

Res. 2.6. Louterion (<http://arkeodenemeler.blogspot.com/2013/06/phokaia-antik-kenti-izmir-aiolis-foca.html> 20.06.2019)

Res. 2.7. Letoon Kutsal Alanı Restorasyon Çalışmasıyla Birleştirilmiş Louterion (Kazı Arşivi)

EK-3. Hıristiyanlık Dönemi Liturjik Kaplar ve Ayazma Örneği

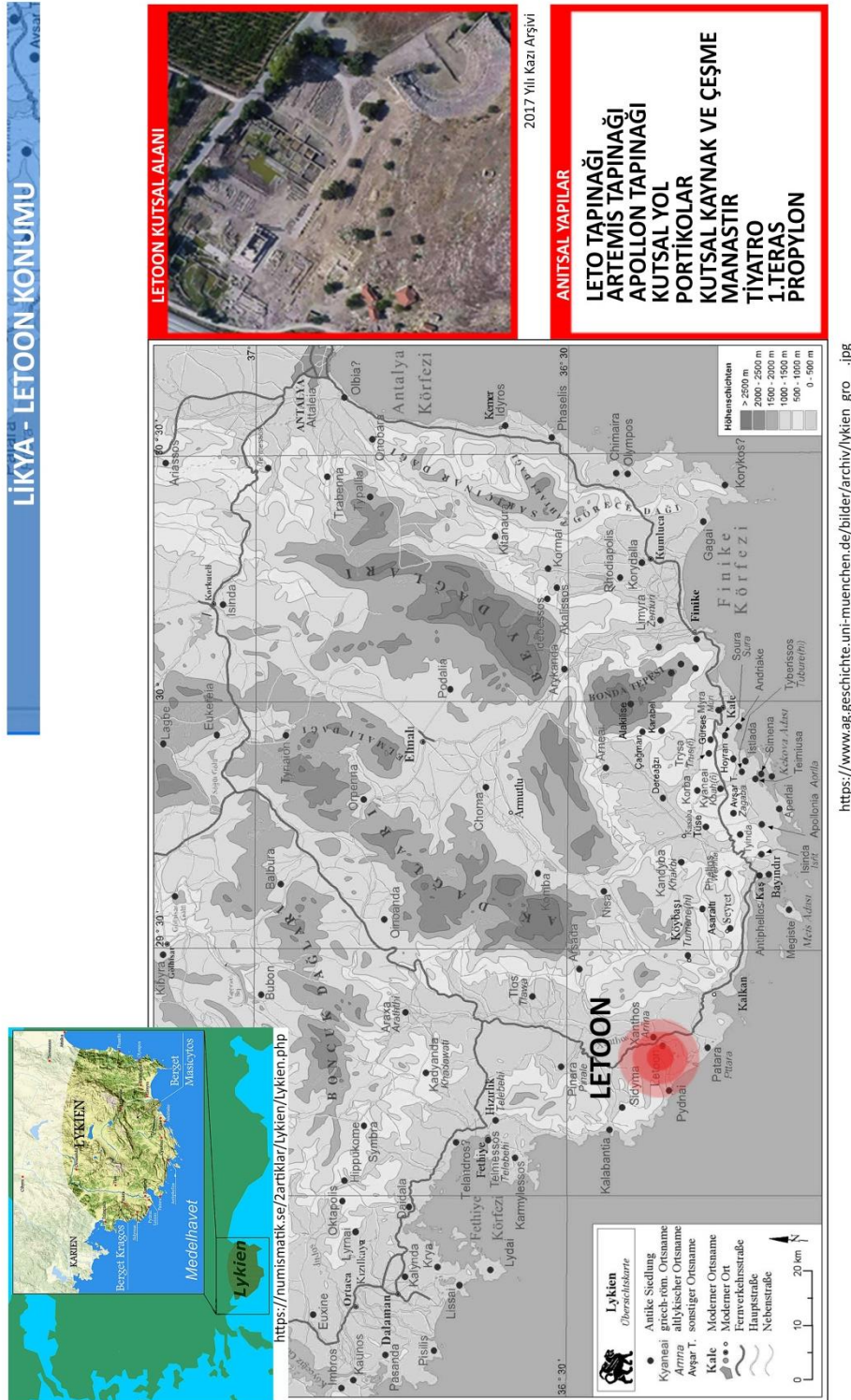

Res. 2. 8. İbrik ve Trulla

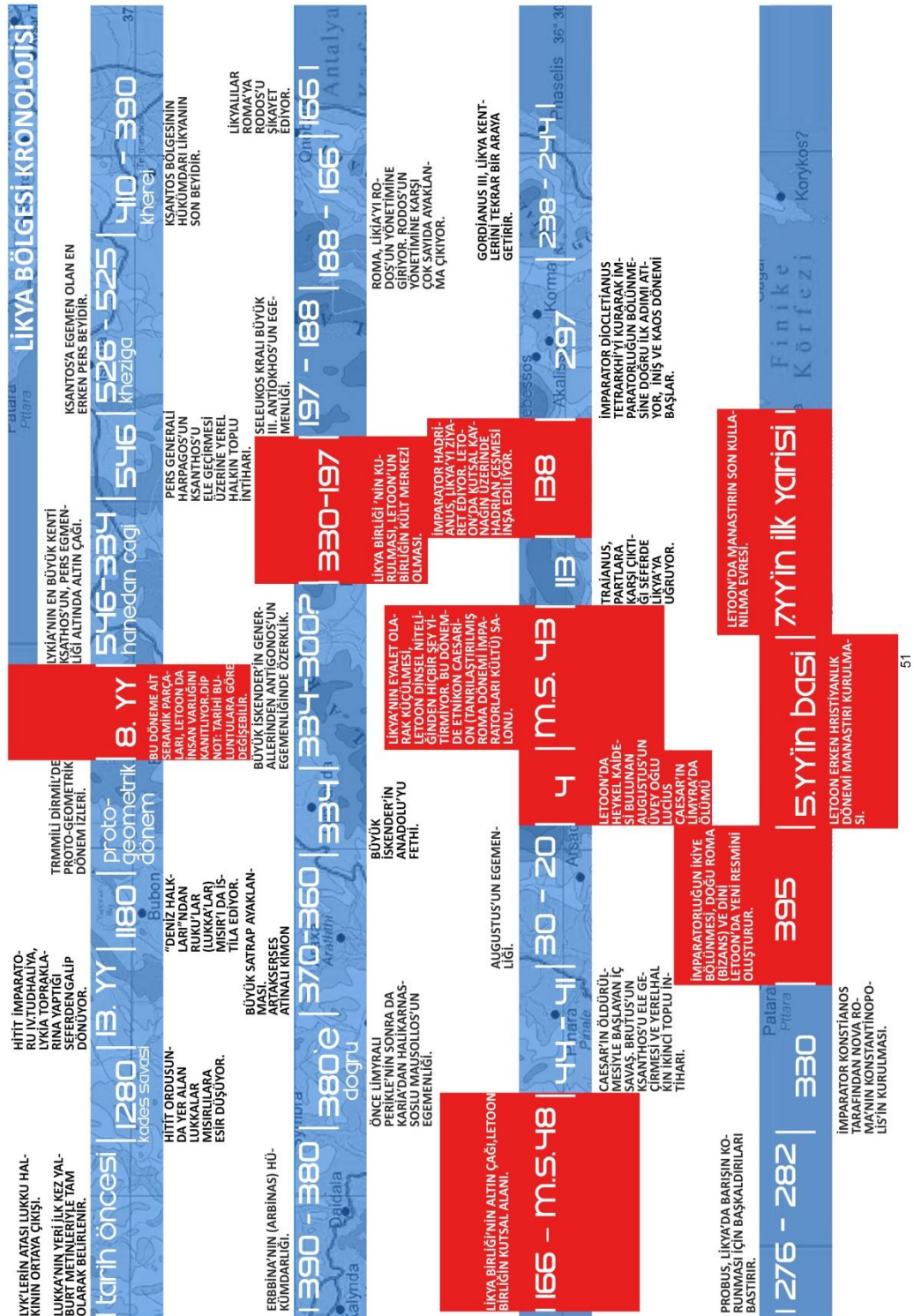

Res. 2.9. Balıklı Ayazması (<https://www.ortodokslartoplulugu.org/kutsal-mekanlar/balikli-ayazmasi/> 20.06.2019)

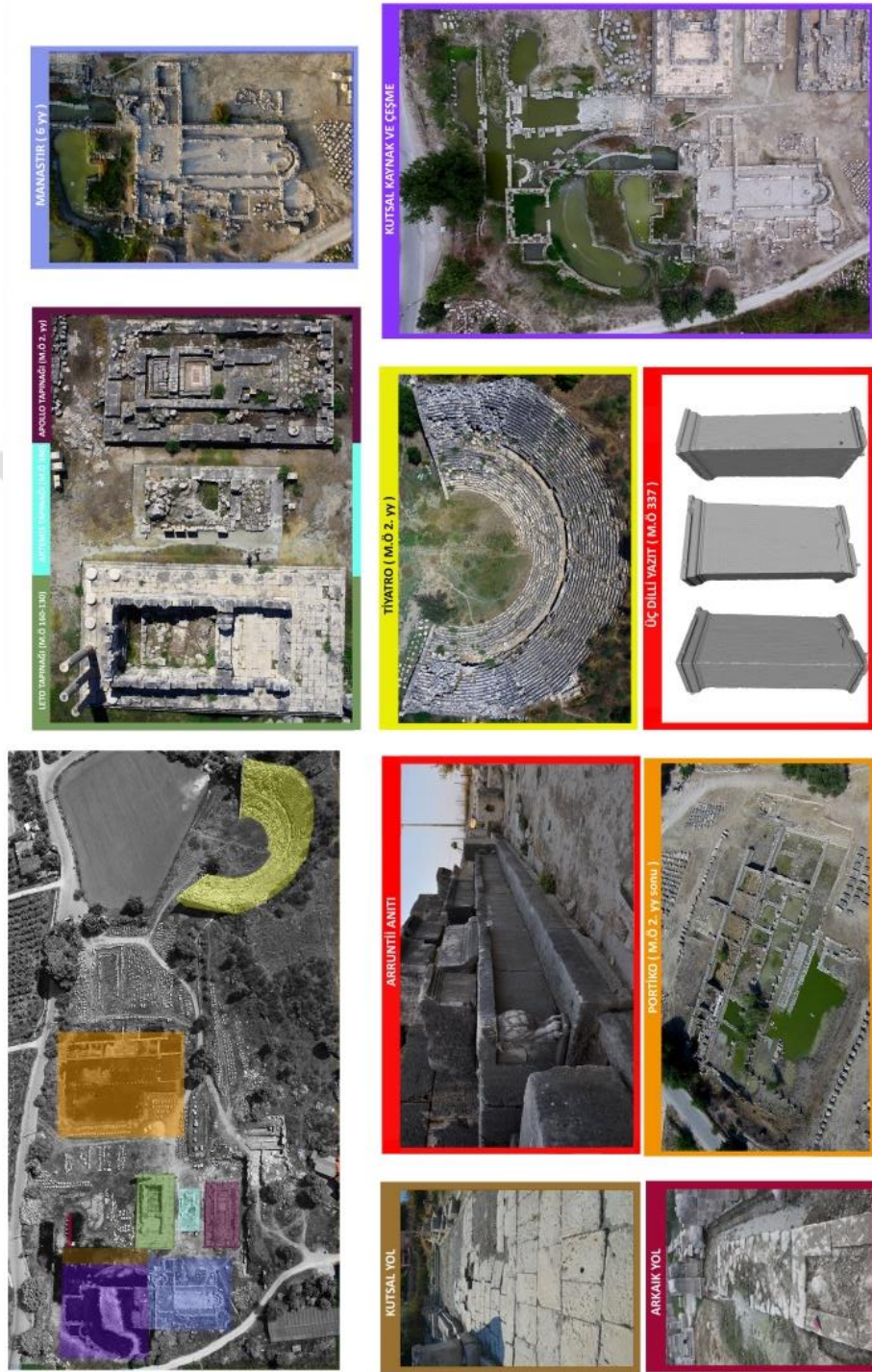
EK-4. Letoon Kutsal Alanının Likya Bölgesindeki Yeri

EK-5. Çiz. 3.1. Likya Bölgesi Kronolojisi

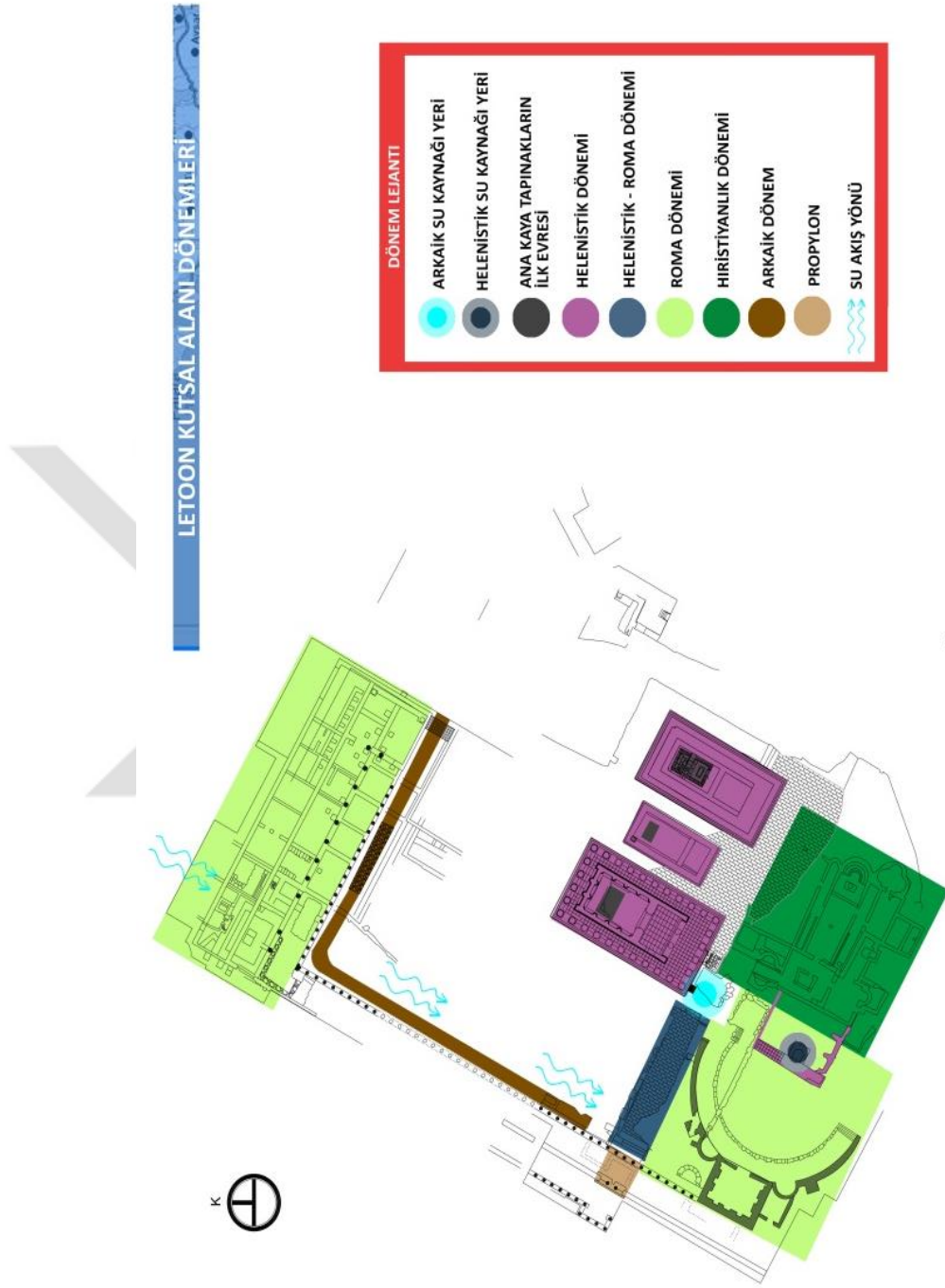

EK-6. Letoon Kutsal Alanı Yapılar ve Dönemleri

Res. 3. 1. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

EK- 6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

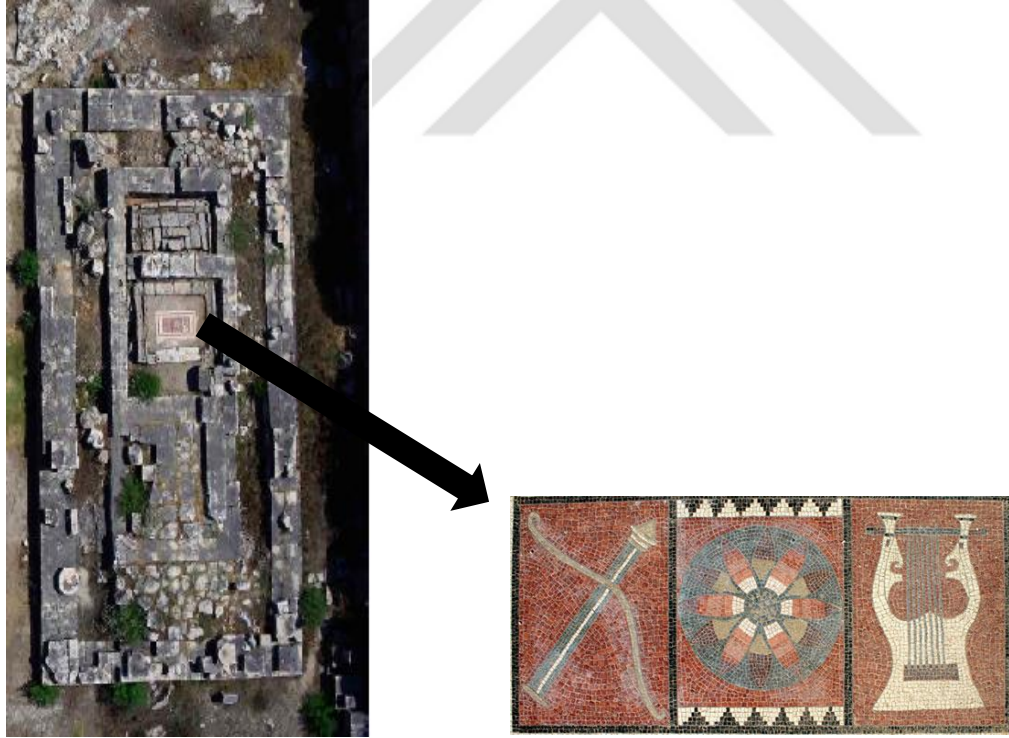

Şekil 4. 1. Letoon Kutsal Alanı Dönemleri (Kazı Arşivi)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

Res. 3. 2. Letoon Kutsal Alanı Tapınaklar (Fot. S. Temel-Kazı Arşivi)

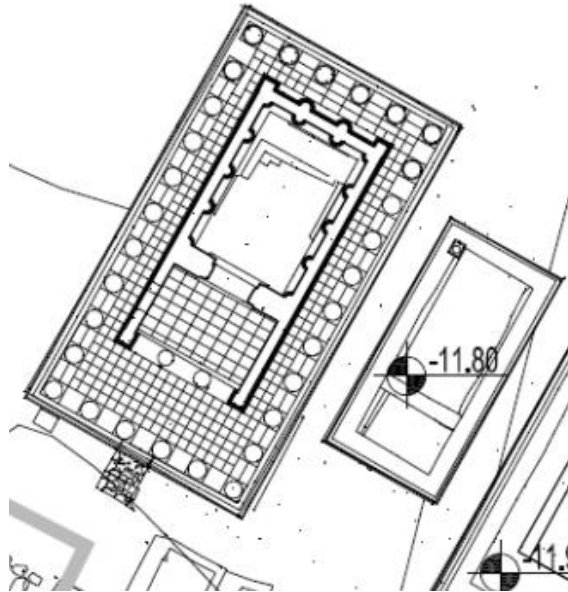

Res. 3. 3. Letoon Kutsal Alanı Apollon Tapınağı ve Mozaik (Kazı Arşivi)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

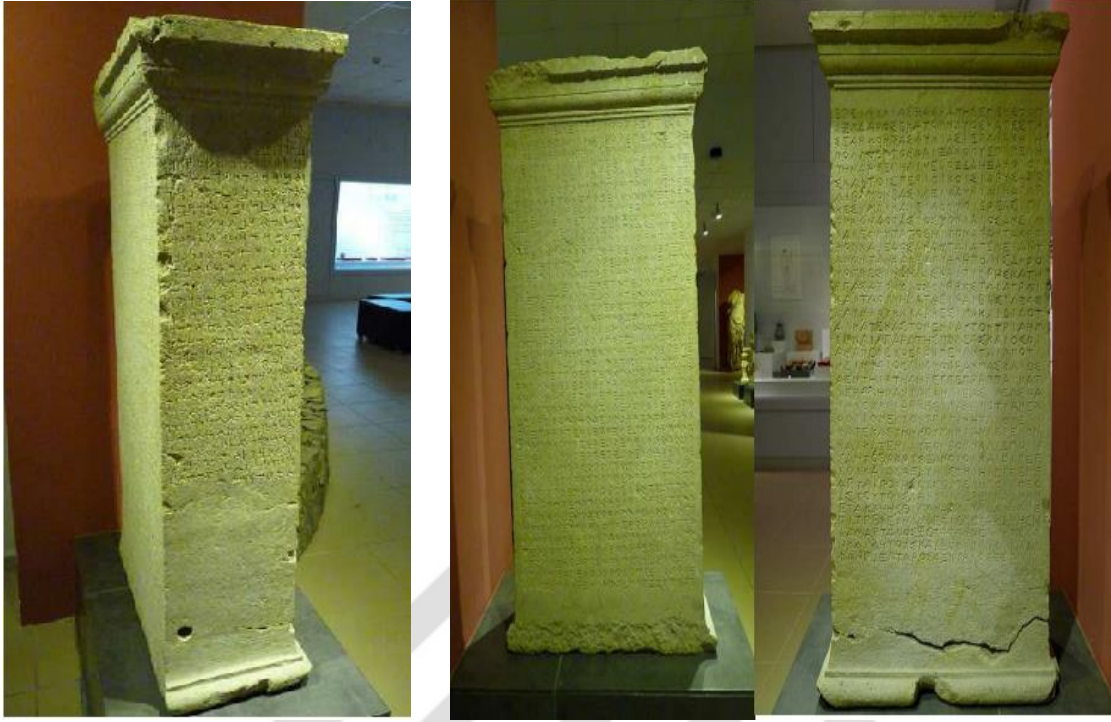

Res. 3. 5. Letoon Kutsal Alanı Artemis Tapınağı (Kazı Arşivi)

Res. 3. 6. Letoon Kutsal Alanı Leto Tapınağı (Fot. S. Temel, Çiz. İ.E.Ufuk-Kazı Arşivi)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

Res. 3. 7. Letoon Kutsal Alanı Üç Dilli Yazıt: Aramice-Likçe-Grekçe (Kazı Arşivi)

Res. 3. 8. Letoon Kutsal Alanı Arruntii Anıtı (Kazı Arşivi)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

Res. 3. 9. Letoon Kutsal Alanı Manastır Yapısı (Fot. S. Temel, Kazı Arşivi)

Res. 3.10. Letoon Kutsal Alanı Portiko (Fot. S. Temel, Kazı Arşivi)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

Res. 3.11. Letoon Kutsal Alanı Tiyatro (Fot. S. Temel, Kazı Arşivi)

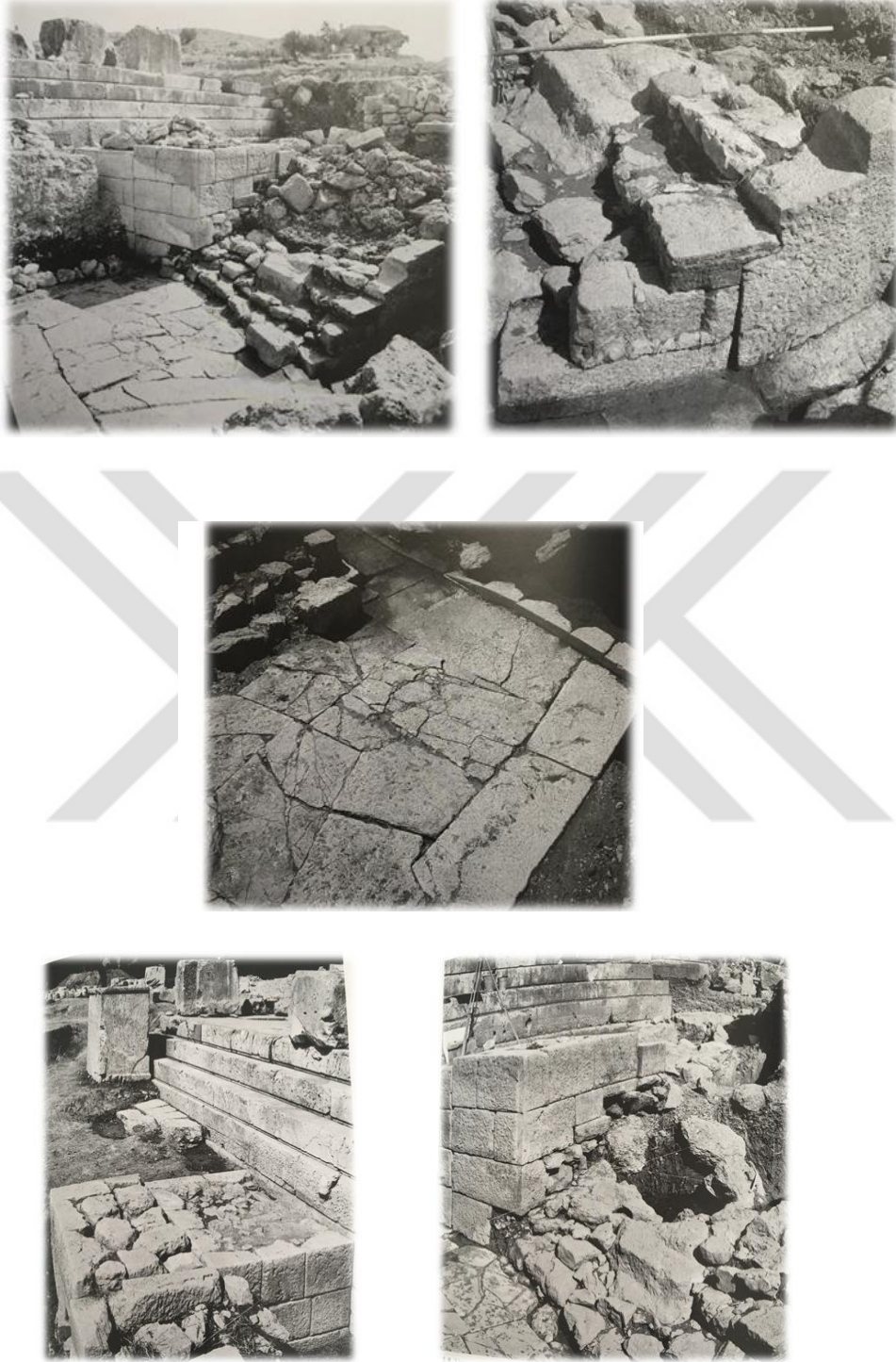
Res. 3.12. Letoon Kutsal Alanı 1.Teras (Özdilek-Atik Korkmaz 2018, Fig. 13a)

EK-6. (devamı) Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapılar

Res. 3.13. Basamaklı Sunu Alanı (Özdilek-Atik Korkmaz 2018, Fig. 22a)

EK- 7. Letoon Kutsal Alanı Birincil Kült Noktası

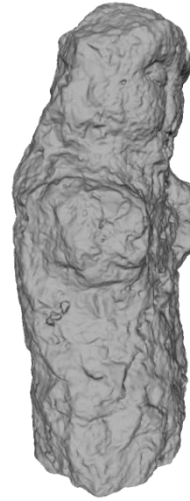

Res. 4. 1. Leto Tapınağı Güneyinde Yapılmış Sondaj Çalışması ve Bulunan Basamaklar

EK- 8. Letoon Kutsal Alanı Adak Figürinler ve Eni Mahanahi

Res. 4. 2. Pişmiş Toprak Adak Figürinleri (Fot. Des Courtils 2003)

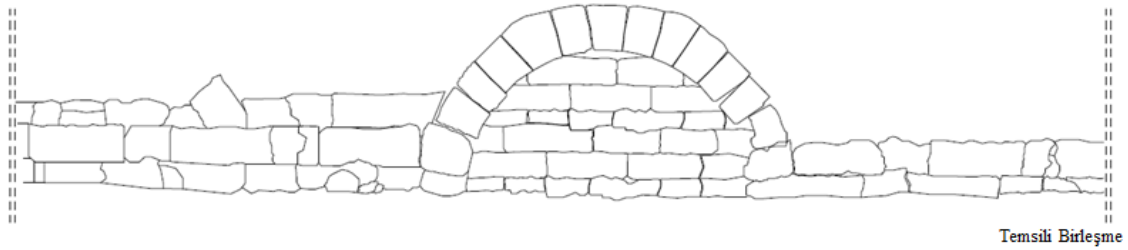

Res. 4. 3. Fethiye Müzesinde Sergilenmekte Olan Eni Mahanahi (Kazı Arşivi)

EK-9. Hellenistik Dönem Yapay Mağara

Res. 4.4. Letoon Kutsal Alanı Kaynak Yapısı: Hellenistik Dönem Yapay Mağara (Kazı Arşivi)

Şek. 4.2. Letoon Kutsal Alanı Kaynak Yapısı: Hellenistik Dönem Yapay Mağara Temsili Çizimi (Kazı Arşivi).

EK- 10. Letoon Kutsal Alanı

Res. 4. 5. Pişmiş Toprak Adak Ayak Figürinleri (Fot. Z.Koçel Erdem-Kazı Arşivi)

Res. 4.7. Letoon Kutsal Alanı Arkaik ve Roma Dönemine Tarihlenen Yollar (Kazı Arşivi)

EK-11. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Hadrianus Çeşmesi

Res. 4. 9. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısının Entablatur Parçaları (Kazı Arşivi)

Res. 4. 10. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı Kare Mekanın Olası Durumu (Laroche 2007, Fig.3)

EK-12. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı Duvar Blokları

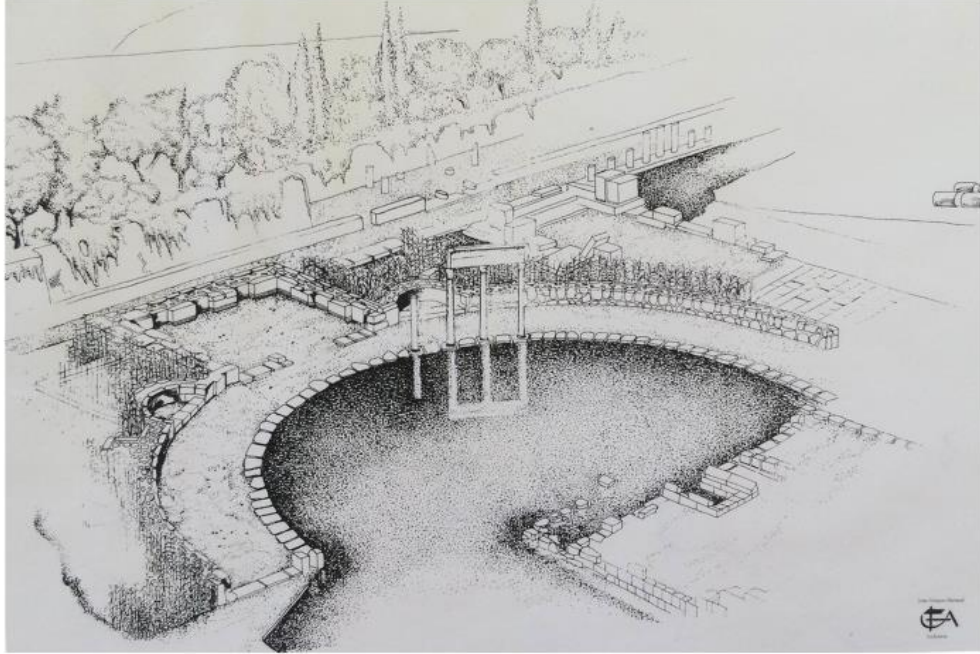

Res. 4. 13. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Roma Dönemi Duvar Yapısı

Res. 4. 14. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Roma Dönemi Duvar Yapısı

EK-13. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı

Res. 4. 15. Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Yapının Temsili Resmi, Günümüzdeki Halinden Kuşbakışı Görünüm (Fot. S. Temel-Kazı Arşivi)

